

O'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI AWIL HA'M SUW XOJALIG'I MINISTRLIK
TASHKENT MA'MLEKETLIK AGRAR UNIVERSITETI
NO'KIS FILIALI
ZOOTEKNIYA KAFEDRASI BAKALAVRIAT 5410600 – ZOOTEKNIYA
TA'LIM BAG'DARI
IV-KURS STUDENTI

IZBASAROVA ANARGU'L EREJEPOVNA

PITKERIW QA'NIYGELIK JUMISI

**Tema: Qaramallardi jon'ishqa bedesi menen aziqlandiriw onin` su't
o`nimdarlig`ina ta`siri**

Ilimiy basshi:

«Zootexniya» kafedrası

v. i. k.

Jumashev. R

Pitkeriw qa`niygelik jumisi ko`rip shig`ildi ha`m jaqlawg`a ruxsat etildi

«Zootexniya» kafedrası baslig`i:

«Awil xojalig`inda menejment ha`m
Zootexniya» fakulteti dekani:

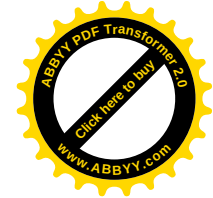
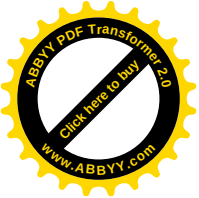
_____ Turganbaev R.

_____ Jumashev R.

2016j _____

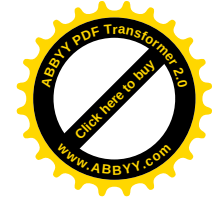
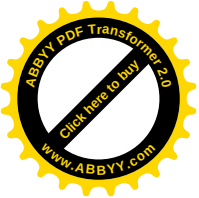
2016j _____

No`kis-2016 jil

Mazmuni

Kirisiw -----	3
I. BAP. -----	6
1.0. A`debiyatlarg`a sholiw -----	6
1.1. Aziq qurami ha`m onin` o`nimdarliq korsetkishlerin asiriwdag`i roli -----	6
II. BAP. -----	17
2.0. Ta`jiriybe bo`limi -----	17
2.1. Jumistin` maqseti ha`m waziypalari -----	17
2.2. Ta`jiriybe orni metodikasi ha`m usillari -----	17
2.3 . Ta`jiriybe zonasinin` klimatliq sipatlamasi -----	20
III. BAP. -----	23
3.0. Ta`jiriybe na`tiyjeleri -----	23
3.1. Qaramalladi aziqlandiriw o`zgeshiliklari -----	23
3.2. Qaramallar ratsioninda optimal jon`ishqa bedesi mug`darin aniqlaw ha`m onin` su`t o`nimdarlig`ina ta`siri-----	24
3.3. Jon`ishqani oriw,tayarlaw usillari ha`m onin` jug`imliliq da`rejesin asiriw ilajlari	27
3.4. Haywanlardin` tu`rleri, tiri salmag`i, o`nimdarlig`i, aziqlandiriw ratsionlarin du`ziw ha`m olardi analiz qiliw._____	31
3.5. Aling`an na`tiyjelerdi talqilaw -----	41
3.6. Ekonomikaliq na`tiyjeligi -----	44
Juwmaqlaw ha`m usinislari -----	46
IV. BAP. -----	47
4.0. Insan xizmeti qa`wipsizligi -----	47
4.1.Qaramallardin` su`t o`nimdarlig`ina ta`sir etiwshi faktorlarin u`yreniwde miynet qa`wipsizliklari -----	47
Paydalanilg`an a`debiyatlar -----	49
Qosimshalar -----	52

Kirisiw

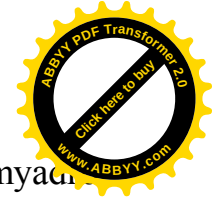
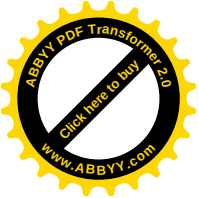
Sharwashiliqti rawajlandiriwda qaramalshiliqtin` tutqan orni u`lken a`hmiyetke iye, sebebi O`zbekstan Respublikasinin` sho`l, yarim sho`l zonalarinda qaramalshiliqti rawajlandiriw olardin` bas sanin asiriw menen bir qatarda olardan alinatug`in o`nimler sapasin jaqsilaw ha`zirgi ku`nnin` bas wazipasina aylanbaqta. Qaraqalpaqstan Respublikasinin` keskin kontinental zonasinda ha`m ekologiyaliq qiyin jag`dayinda arzan su`t ha`m go`sh o`nimlerin jetistiriw basli ma`sele bolip tur.

Bul ma`seleni orinlawda Respublikanin` ekonomikasın ko`teriwde qaramalshiliqtan alinatug`in su`t ha`m go`sh o`nimlerinin` tutqan orni u`lken, sebebi son`g`i jillari su`t ha`m go`sh o`nimlerine bolg`an talap artip barmaqta. Belgili mug`darda azıq awqat o`nimlerine bolg`an talaptı qanatlandirmaqta. Sonliqtan Respublika sharwadarları aldına qoyg`an basli ma`sele su`t ha`m go`sh o`nimlerin jetistiriw ha`m onin` sapasin jaqsilaw ha`zirgi ku`nnin` talabına aylanbaqta. Bul mashqalalardı sheshiw ushin su`t ha`m go`sh bag`darındag`i mallardı duris ratsion tiykarında azıqlandiriw, jergilikli ot-sho`plerden paydalang`an halda bekkem ot-jem bazasın duzu`w arqalı su`t ha`m go`sh o`nimlerin asiriw a`hmiyetli waziypa esaplanadı.

O`zbekstan Respublikası xalqının` turmis da`rejesin arttiriw, ishki bazarlardı turmisliq a`hmiyetke iye azıqlıq o`nimleri – go`sh, su`t, miywe-ovosh, kartoshka ha`m basqada o`nimler menen turaqlı toltirip bariw, sonday-aq awıl xalqının` ba`ntliliginin` o`siwinin` onin` da`ramatin, turmis da`rejesin arttiriw maqsetinde 21-aprel 2008 jıl O`zbekstan Respublikası prezidentinin` «Jeke ja`rdemshi, diyxan ha`m fermer xojalıqlarında sharwa malların ko`beytiwdi xoshamettlewdi ku`sheytiw ha`m sharwashiliq o`nimlerin islep shig`ariwdi ko`beytiw boyınsha qosımsha ilajlar haqqında» № 842 qararı qabil etildi.

Bul qarardin` toliq iske asiriliwi ha`m orinlaniwi ushin tiykarinan u`sh global ma`sele ortag`a qoyildi

Birinshiden – Na`silshilik jumislarına jaqsi itibar berip, oni duris jolg`a qoyiw menen qatar bizin` sharayatimizda jaqin 2-3 jıl ishinde sharwashiliq

diyxan-fermer xojaliqlarinda o`nimdarli mallardin` sanin ko`beytiw, plemya
xojaliqlarin du`ziw menen qatar toliq iske asiriwdan ibarat.

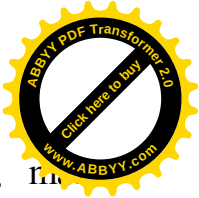
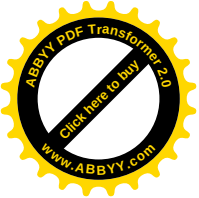
Ekinshiden – Sharwa mallarinin` o`nimdarlig`in arttiriw maqsetinde olardin` o`siwine, rawajlaniwina, ko`beyiwine jaqsi jag`daylar tuwg`iziw menen qatar, bekkem ot-jem bazalarin du`ziw, yag`niy awil xojaliq haywanlarinin` za`ru`r aziq zatlarg`a bolg`an talabin qanaatlandiriw menen qatar standartlarg`a juwap beretug`in halda olardin` bag`darlarina baylanisli (go`sh, su`t bag`darlari) ratsional tu`rde aziqlandiriw. sharwa xojaliqlarin egislik jer maydanin ken`eytiw menen qatar ot-jem tayarlawshi mexanizmler, transportlar menen ta`minlew.

U`shinshiden – Sharwa mallarina zooveterinariyalıq xızmet ko`rsetiw, yag`niy belgilengen planlar boyinsha a/x haywanların ha`r qiyli keselliklerdin` aldın aliw boyinsha o`z waqtında shanshiw jumislarin sho`lkemlestiriw menen qatar haywanlardin` o`nimdarlig`ina ziyanin tiygizetug`in juqpali, jug`imsiz, gelmintoz, parazitlar, zooantropiya h.t.b. keselliklerdin` aldın aliwdan ibarat.

Qaramallardi aziqlandiriw ha`m bag`iwdi duris sho`lkemlestiriw qaramalshiliq o`nimin ko`beytiwde tiykarg`i faktor bolip esaplanadi. Alimlardin` pikirine qarag`anda bul faktorg`a 70 % baylanisli ekeni da`llillengen. Qaraqalpaqstan Respublikasi jag`dayında qaramal o`nimlerin asiriw ha`m onin` sapasin jaqsilaw ha`zirgi ku`nnin` basli ma`selesi bolip tur. Bul ma`seleni sheshiwde aziqlandiriw ratsionlari jetekshi rol oynaydi. Qaramallar ratsionindag`i shireli aziqlar mug`dari olar o`nimdarlig`in asiriwda ratsion quramina baylanislilig`in tiykarlaw tan`lang`an bakalvr qa`nigelik pitkeriw jumisinin` aktuallig`in belgileydi.

Qaraqalpaqstan Respublikasinin` keskin kontinental klimatliq jag`dayında su`t ha`m go`sh o`nimlerine talap og`ada joqari, sonliqtan sharwa mallarinin` bas sanin asiriw, o`nim sapasin jaqsilaw zaman talabına aylanbaqta.

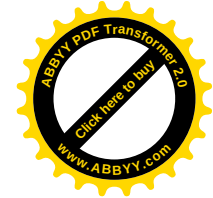
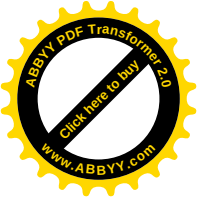
Respublikamizdi sotsialliq ha`m ekonomikalıq jaqtan rawajlandiriw ushin awil xojalig`in ha`m onin` jetekshi tarawi bolg`an mal sharwashilig`inin` bunnan bilayda keskin da`rejede ko`teriw su`t ha`m go`sh basqada sharwashiliq o`nimlerin jetistiriw, ot jem bazasin bekkemlew, mallardin` padasin jaqsilaw,

biologiyaliq, genetikaliq selektsiyaliq jan'a usillardi qollaniw zaru'rliqi, in
sharwashilig'i jan'aliqlarinda o'nimdarliqti ko'beytiw ushin o'ndiriske progressiv
texnologiyani teren' engiziw kerek ekenligin o'sip baratirg'an da'wir talabi
ko'rsetip otir.

Ha'zirgi waqitta O'zbekstan Respublikasi sharwashiliqtin' ot jem bazasin
bekkemlewge taza jaylawlardi du'ziw olardan o'nimli paydalaniw jumislari iske
aspaqta. Usinday jumislarg'a baylanisli su't ha'm go'shtin' quramin ha'm onnan
alinatug'in o'nimler sapasin jaqsilawda taza jaylawlar, aziqlandiriw usillari u'lken
a'hmiyetke iye bolip tabiladi. Ha'zirgi waqitta sawin siyirlardi aziqliq zatlardin'
ha'r qiyli tu'rleri menen aziqlandirip ko'riw, olardi baqlaw usillari ko'p sharwa
xizmetkerlerin qiziqtirmaqta. Bul itibarimizdag'i ma'seleler bakalavr jumisinin'
a'hmiyetin belgileydi.

Son'g'i jillari Respublikamizdin' sharwa diyxan-fermer xojaliqlarina
qon'silas Respublikalardan ha'm sirt ellerden alip kelingan hasildar mallar menen
toliqtirilmaqta.

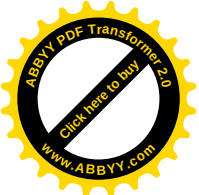
I. Bap.

1.0. A`debiyatlarg`a sholiw

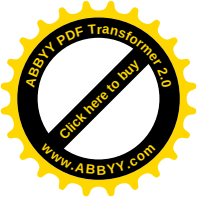
1.1. Aziq qurami ha`m onin` o`nimdarliq korsetkishlerin asiriwdag`i roli

Qaramal o`nimlerin islep shig`ariw texnologiyasin tezletiwdegi za`ru`r faktorlardan biri porodali mallardin` joqari genli o`nimdarli, padani optimal payda etiw a`hmiyetli waziypa bolip esaplanadi.

Izrail ma`mleketi qa`niygelerinin` (I. Flamenbaum, 1994) da`liylewinshe siyirlar padasin ha`r tu`rli toyimli aziqliqlar menen ta`miyinlew su`t ha`m go`sh jetistiriwdi tezlestiriwdegi tiykarg`i ekonomikalik faktor bolip, ka`rxananin` rentabellik da`rejesin asiradi. Alinatug`in paydanin` yarimi aziqliqlardi satip aliwg`a ketedi. Izraildin` sharwashiliq Mashav ha`m kibuts xojaliqlari kontsentrat shireli aziqliqlardi AQSh kompaniyalarinan, iri ot-sho`plardi ha`m shireli aziqliqlardi qa`nigelestirilgen aziqliqlar jetistiriw xojaliqlarinan satip aladi. Salistirg`anda arzang`a satip aling`an ku`shli jug`imli jemler siyirlar ratsioninin` 60-65 protsentin quraydi. Usi ratsional aziqlandiriw Golshtin porodali siyirlarinin` o`nim islep shig`ariw imkaniyatlari menen u`zliksiz baylanisli. Ratsionnin` 25-30% tin quraminda 30% qurg`aq zatlar bolg`an ma`kkeju`weri silosi qurawi mu`mkin. (S. Amir, O. Kroll, 1994). Izrail texnologiyasi siyirlardi saqlaw sistemasinda o`zine tiyisli qa`siyetlerge iye. Mallar jen`il tiptegi jaylar, jaylawlar ha`m maydanshalar menen ta`miynlengen bolip, olardi jawin suwlari, shamal issi temperatura ha`m quyash radiyatsiyasinan saqlaw itibarg`a aling`an. Usi sharwashiliq ob`ektlerinin` barlig`inda siyirlar baylanbastan jipsiz halinda toparlarda saqlanadi (I. Flamenbaum, 1994). Keltirilgen aziqlandiriw ha`m saqlaw sharayatlarinda bag`ilip atirg`an siyirlardan su`t sawiw ortasha 9000-11000 kg g`a tuwri keledi. Izraildin` qubla aymaqlari klimat sharayati yag`niy hawanin` joqari temperaturasi ha`m quyash radiyatsiyasi boyinsha O`zbekstannin` klimat sharayatina jaqin keledi. Sonliqtan da O`zbekstanda Izraildin` mallarin saqlaw proekti maqsetke muwapiq. Olardin` aziqlandiriw sistemasi O`zbekstannin` u`lken qalalar a`tirapindag`i sharwashiliq fermer xojaliqlari a`meliyatinda sinap ko`riw

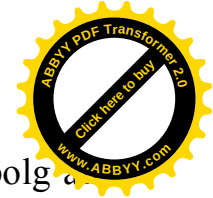
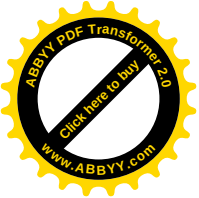
o`z na`tiyjesin beriwi mu`mkin. A.N. Xitrovtin` (1977) mag`liwmatina ko`
AQSh ta da`slepki su`tshilik fermerleri Koliforniya, Arizona, Florida siyaqli kubla-
batis shtatlarinda payda bolg`an. Usi shtatlardin` ta`biyyi-klimat sharayatinda
jen`il tiptegi joylar qurilg`an ha`m olar aldinda maydanshalar qurilg`an. Mallardi
saqlaw jaylari arang`a tu`sken. Fermerlerdi sho`lkemlestiriwdegi
formalastiriwdag`i tiykarg`i qa`rejetler texnologiyaliq liniyalardi aliwg`a ha`m
olardi u`skenelewge sarplang`an. (I.Flamenbaum, 1994 B.P. Dobrinin 1971, P.T.
Lebedev, 1971, I.A. Danilenko, 1973 , A.P. Beguchev, 1974, Yu. A..Tsoy 1982
A.S. Vsyakix, 1984, L.G.Karmanovskiy,2001, O.V Gorelik, 2001. M.V.
Boronovskiy ha`m basqalar, 2000). Bir qatar alimlar ta`repien islep shig`ilg`an
jan`a texnologiyalarda sawiwdi na`tiyjeli sho`lkemlestiriw, mallardin`
o`nimdarliq potentsiyalina erisiw, olardi shag`ilistiriw ha`m padani toltiriw, tu`rli
miynet protsesslerin mexanizatsiyalastiriw ha`m avtomatlastiriwg`a qaratilg`an.
O`zbekstanda qaramal o`nimlerin islep shig`ariw texnologiyalarina tiyisli jumislar
ha`m olardi tezlestiriw barisindag`i ilimiy jumislar Sh.A. Akmalxanov (1990)
M..Mirxidoyatov (1991) G.U. Nosirov (1991) ha`m ko`plegen alimlar ta`repien
o`tkerilgen. Keyingi 9-10 jillar dawaminda du`nyanin` barliq ma`mleketlerinde
su`tshilik ferma ha`m komplekslerin rekonstruktsiya qiliw, zamanago`y sawiw
u`skenelerin ha`m texnologiyaliq liniyalardan paydalaniw jumislari alip barilip
atir. Su`t jetistiriwde tezlestiriwde ha`mde bar bolg`an texnologiyalardan
paydalaniwdan joqari o`nimdarli genetika qas`siyetlerine iye bolg`an du`nya ju`zlik
porodalaridan paydalaniw, birinshi tuwim baspaqlardi tuwiwg`a tayarlaw ha`mde
siyirlardi joqari o`nimdarlig`ina erisiw usullarin islep shig`iw za`ru`r. Progressiv
texnologiyalar ushin joqari o`nimdarli bolg`an porodalar na`tiyjeli esaplanadi.
(N.Anoxin, 2005 O.Basanov, A.Erniewa 2005 G.A. Simonov 2005). Sonin` ushin
porodalar di jedellestiriw, olardin` texnologiyaliq qas`siyetlerin asiriw siyaqli
kompleks nas`ilshilik selektsiya ilajlarin a`melge asiriw talap etiledi. Porodalaridan
paydalaniw ha`m olardi jedellestiriw barisinda du`nya ju`zlik da`rejede ba`sekelik
tendentsiyasi o`z na`tiyjesin berip kiyatir. Du`nya ju`zinde o`zinin` joqari
o`nimdarli ha`m texnologiyaliq qas`siyetlerine iye bolg`an porodalar di ba`sekege

shidamlilig'i joqari bolmaqta. Na'tiyjede jaqin 10-15 jillarg'a deyin rawajlangan porodalar dunya ju'zlik genafondtag'i belgili porodalar menen shag'ilistirip jan'a tiptegi joqari o'nimdarli padalar formalanbaqta. Solardan bir-qatar evropa mamleketlerindeki qara-ala hamde qizil sho'l porodalardi Golshtin porodalar menen shag'ilistiriw tiykarinda Golshtin tipindeki joqari o'nimdarliqqa iye porodalar jaratilmaqta. Izrail, Germaniya, Gollandiya hamde basqa mamleketlerde jergilikli Golshtin porodalar solar qatarina kiredi. (U.N. Nosirov, 2001). Bul jo'ninde ha'zirgi MDH (SNG) mamleketlerinde Golshtin porodalarinan paydalaniw o'zinin unamli na'tiyjelerin berip kiyatir. (P.Proxorenko, D.Mixaylov, 2000, E.Borozdin, M.Elekujev, 2000, N.Anienkova, L.Galkina, 2000, G.N. Choxataridi h.b. 2000, A. Pervunin, L.Efemova, 1999, T.Torchakov, 1999, I.N Artioxina, O.A.Grinenko 2001, T.T. Torchakov, 2002, V.M Kuznetsov, 2002, E.Yu.Caveleva, 2002, Yu.Valetskiy 2003 h.b).

O'zbekstanda qara-ala porodali mallardi jetilistirw ham olardin ko'p su'tliligini asiriw boyinsha golshtin porodasi menen shag'ilistiriw isleri 1980 jillardan baslang'an bolsa, ha'zirge deyin izertlew isleri alip barilgan (M.E.Ashirov, 1993 M.K. Aybashev , 1994, S.I.Shodmonov h.b 1995) hamde xojaliqlar ameliyatinda o'nimdarlig'i asirilgan birinshi, ekinshi ham u'shinshi qospaq awlamlari alingan 2000 jildan baslap Izrail «Mashav» ham Germaniya «Saksoniya-Angolt» xalq-ara birlesken sho'lkemleri ja'rdeminde Izraildin ham Germaniyanin golshtin porodali «Jaqsilawshi» bug'alar awladin paydalaniw isleri na'tiyjeli dawam ettirilmekte. (U.N. Nosirov, 2004, 2005).

A.I.Prudov, N.N. Proxorenkolardin (1976) da'liylewinshe golshtin porodasinin joqari su't o'nimdarlig'ina olardin su't sawimi, su't mayi shig'imin ham dene du'zilisi tu'rin itibarg'a alg'an jag'dayda, awladinin sipati boyinsha bahalang'an bug'alardan paydalaniw, salamatlilig'in saqlaw, bala beriw qa'siyetlerin asiriw menen az o'nim siyirlardi brak qiliw siyaqli qatar belgiler boyinsha maqsetli selektsiya islerin alip bariw na'tiyjesinde erisilgen. AQSh ta rekord qoygan BRIDJ Brix laqabli golshtin porodali siyir laktatsiya da'wirinde

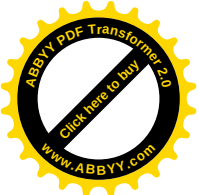

20630kg 3,4% mayli su't bergen. Petsi laqabli siyirdan maylilig'i 5,07% bolg'a
16702 kg su't sawilg'an (L.N. Smirnov, 1977.)

N.A.Axmadaliev, L.V. Jamerkolarnin' (1995) usinis etiwleri boyinsha Ta'jikistannin' qara-ala porodali na'silshilik padalarinda golshtin porodasi menen shag'ilistiriw ha'm 1/2 (50%), 5/8 (62,5%) ha'm 3/4 (75%) qanli shag'ilistiriw a'wladlardi aliw maqul. Aling'an a'wladlardin' maqul bolg'an tiplerin «o'z ishinde» ko'beytiw usinis etilgen. Rossiyanin' Moskva wa'layatinda xojaliqlarinda qara-ala porodali mallardi golshtin porodasi menen shag'ilistiriw tiykarinda o'nimdarli padalar jaratilg'an. a'sirese a'wladinin' sipati boyinsha bahalang'an «prepotentli» bug'alardan jasalma tuximlandiriwda paydalaniw joqari na'tiyje bergen. Joqari aziqlandiriw normada bag'ilg'an siyirlar su't sawimi tez pa't penen rawajlang'an. To'men normada ha'm toyimsiz ratsionalda bag'ilg'an siyirlardin' genetik imkaniyati ayqin bolmay o'nimbarlig'i pa'seygen. Sol sebepli golshtin porodasin qara-ala porodasi shag'ilistiriwda jaratiwshiliq usilin qollaw arqali mallardin' genotipin o'zgertiw ha'mde aling'an a'wladlardi joqari toyimli aziqlandiriw sharayatinda bag'iw usinis etilgen. Golshtin porodasinin' qani ko'terilip bariwi menen aziqlandiriw normasinin' asip bariwi shag'ilisiw siyirlar sawimin tezlestiredi. (A.P. Soldatov, M.M Ertuev, (1990).

Solay etip, su'tli porodalar di payda etiwde «jaqsilawshi» du'nya parodalarinan paydalaniw, siyirlardi joqari normadag'i aziqlandiriw sharayatinda bag'iw, jaqsilawshi joqari prepotentli bug'alardan jasalma tuximlandiriwda paydalaniw, selektsiya islerin tan'law ha'm tan'law juplaw programmalari tiykarinda alip bariw o'zinin' na'tiyjesin beredi. Golshtin porodasinan shag'ilisiw a'wladlar aliw ha'm olardi toyimli aziqliq zatlarg'a bay bolg'an joqari normali aziqlandiriw ratsioninda kwtiw di, a'sirese Tashkent qalasi a'tirapi fermer xojaliqlari ushin za'ru'r dep bilemiz.

Sawin siyirlardi aziqlandiriwda bizin' klimatliq jag'dayda ko'birek proteynge, uglevodqa, mineral duzina vitaminlerge, mikro elementlerge, azotli kislotag'a, stimulyatorg'a ha'm basqa da fiziologiyaliq aktiv zatlarg'a bay bolg'an iri ot-sho'pler kem qollaniwin U. Kalimbetov, E. Karchevskiy (1993) aytip o'tedi.

T.X.Ikramov O'zbekstang'a alip kelingen qara-ala mal porodasi basqa poroda mallarg'a qarag'anda tez ko'netug'inin aytadi.

Sh.A.Akmalxanov (1976) pikirine qarag'anda jaz ayinin' issisina mallardan to'li aliwg'a u'lken ta'sirin tiygizedi, sebebi issiliq temperaturasi ham ku'n nuri mal organizmine ta'sir etip, onin' normal islewin buzadi. Na'tiyjede siyirdin' jinis organlarinin' jumisi pa'seyedi, dem aliwi ha'm ju'rektin' sog'iwu ku'sheyip organizmnin' issiliq temperaturasi artadi bul o'z na'wbetinde o'nimnin' kemeyiwine alip keledi.

Ernet L.R (1982) aytiwina qarag'anda qara-ala porodasi siyirinin' tuxim qoyiw koeffitsienti xojaliqta o'zgermeli bolip, 0-0,45 ge ten'.

Jaz aylarinda siyirlardi aziqlandiriwda, jaylaw sho'bi ha'm egis maydaninan alinatug'in ko'k massanin' zu'raati, esapqa alinadi, sebebi hawa rayi bul da'wirde o'zgerip turadi. (U.N.Nasirov, 2000).

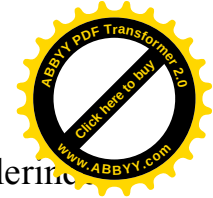
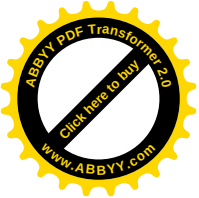
Jaylaw sho'pleri da'slepki da'wirde proteynge bay bolip keledi, biraq qurg'aq zatlar ju'da' kem, sonin' ushin bul da'wirde siyirlardin' aziqlandiriw normasin sin'imli zatlarg'a ha'm ot-sho'plerdin' quramindag'i qurg'aq zatlarg'a, su't mug'darina, sapasina, siyirdin' fiziologiyaliq jag'dayina qarap, qadag'alanip bariliwi kerek.

Qaraqalpaqstan jag'dayinda, qa'niygelestirilgen sharwashiliq xojaliqlarinda mallardi jaylaw sistemasi ken' qollaniladi. Jaylaw sho'pleri boyi keminde 15-18 sm o'skende, yag'niy alinatug'in waqta mallar jaylawg'a jiberiledi.

Xojaliq fermalarinda ta'biyiy jaylawlar yamasa egilgen egisleri 1,5-2 m uzaqliqta bolg'anda mallardi jazg'i lagerge bag'iw usillari qollaniladi.

Aziqlandiriwdin' silosli tipi sawin mallar ushin ko'birek qollaniladi. Qis da'wirinde uliwma mallarg'a beriletug'in ku'nlik ot-jemnin' 45-50% in silos tutadi yag'niy mallarg'a 1 sutkada ortasha 30-35 kg makke silosin beriw kerek. (KK.Karibayev, 1989).

Su't jetistiriwdi jedellestiriw faktorlarina qatar kompleks ilajlar-qasharlardi tuwiwg'a tayarlaw, siyirlar su'tliligin asiriw, olardi optimal normalarinda qashiriw ha'm tuwdiriw, qisir qaliwshiliqtin' aldini aliw, joqari normada toyimli ha'r tu'rli

azizliklar menen ta'miyinlew, veterinariya-sanitariya ilajlarin o'z mu'ddetlerine o'tkeriw, selektsiya jumislarin alip bariw, «jaqsilawshi» porodalar ha'mde joqari pripotenli bug'alar to'linen jasalma jol arqali tuximlandiriwda paydalaniw ha'm tag'i da basqalar kiredi. Xojalqlardin` toparina, qa'nigelestirilgen bag'darina olardin` ta'biyg'iy-ekonomikaliq sharayati, u'lken yamasa kishiligi hamde basqa qa'siyetlerine qarap su't islep shig'ariw texnolgiyasinin` ha'r qiyli tu'rleri qollaniladi. U.N. Nosirovtin` (2001) da'liylewine qarag`anda ha'zirgi zaman awil xojaliq sistemasinda ha'm tek g`ana sol O'zbekstan xojalqlarinda su't islep shig'ariwdin` u'sh ha'm onnan artiq tu'rleri formalaniwi mu'mkin. Birinshisi fermer xojaliq birlespelerinin` oraylastirilg`an su't tovar fermalarinda, ekinshisi qa'niygelestirilgen sharwashiliq fermer xojalqlarinda, u'shinshisi awil-xojaliq ka'rxanalarinin` su'tshilik komplekslerinde ha'mde to'rtinshi barliq diyxan-fermer xojalqlari qaramalshiliq padalarinda.

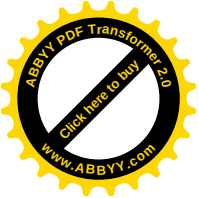
Silos xojaliq ushin en` paydalilig`i sonda bolip 1 ts aziq birliginin` ta'n narqi pa's, egilgen egis maydaninan ko'birek azizliq o'nim alinadi.

Sawin siyirlardi azizlandiriwda qantli proteyn qatnasinin` mug'dari jetispese, siyir organizminde zat almasiw protsessi buzilip, su't o'nimbarlig`i kemeyedi. Sonin` ushin qantli proteyin balansin 1–1 salistirmaliqta boliwi kerek. (U.Kalimbetov. 1993)

Mal sharwashilig`in rawajlandiriwda ha'm onin` o'nimdarlig`in arttiriwdag`i sheshiwshi ilajlardin` biri bekkem ot jem bazasin duziw ha'm oni ratsional paydalaniw bolip esaplanadi.

Respublikamizdin` kolxoz ha'm fermer xojalqlarinin` ot-jem balanisinda iri ot-sho'pler ju'da` u'lken salistirma salmaqqa iye a'sirese bul iri ot-sho'pler qis aylarinda mallarg'a beriletug`in uliwma ot-jemnin` 70-80% tin quraydi. (Hamraqulov,K.Karibaev,1999).

Son`g`i jillari respublikamizda paxtashiliqtin` tez pa't penen rawajlaniwina baylanisli, onnan alinatug`in qaldaq esaplang`an paxta pang'alag`i mal sharwashilig`i ushin iri ot-sho'p bazasin du'ziwde tiykarg`i rezervlerdin` birine aylanbaqta.

Biraq, soni da aytiwimiz kerek iri paxta pang'alag'inin sostavine kletchatkanin ko'p boliwi na'tiyjesinde sin'impliligi to'men bolip, olar mallarg'a paydalanbay qayta islewden o'tkerilmey berilgen jag'dayda bul xojaliqta jiynalg'an uliwma ot-jemlerdin 20-25%ten aslaminin zaya boliwina alip keledi. Sonliqtan xojaliqta jiynalg'an barliq iri ot-sho'plerdi toliq maqsetke muwapiq qayta islewdi duris sho'lkemlesetirilgende olardin jug'implilig'i sin'impliligi artip ha'm ha'r bir kg qayta islengen iri ot-sho'pten joqari mug'dardag'i o'nim aliwdi ta'miyinlewge boladi. (B.Abdirov,S.Saymanov,1980).

Iri ot-sho'plerdi qayta islew-bul olardin damlilik qa'siyetin arttiradi, olardin jaqsi jeliniwin ta'minlew menen bir qatarda, ondag'i jug'imli aziqliq zatlardin organizmge jaqsi sin'iwine mu'mkinshilik beredi.

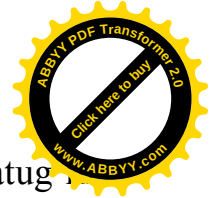
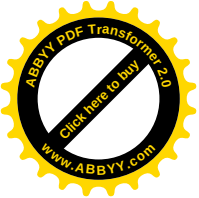
Ha'r qiyli usillar menen qayta islengen iri ot sho'plerdin jug'implilig'i da artadi. Iri ot-sho'plerdi qayta islewdin ha'r qiyli usillari bar.

- 1.Mexanikalik,
- 2.Ximiyalik
- 3.Biologiyalik.

Jon'ishqa ko'p zamanlardan berli iri ot-sho'p retinde qollanilip kelinbekte, ayrim ma'mleketlerde ratsiondag'i birden-bir iri ot-sho'p deregi bolip esaplanadi. A.Abdirov, S.Saymanov mag'liwmatina qarag'anda (1980). Jon'ishqa ot-jem ornina paydalanip, guyis qaytariwshi haywanlar ushin paydali, sebebi qaramallar, qoy-eshkiler u'lken asqazanindag'i mikroorganizm, mikroflora turmis aktivligin asiriwda u'lken a'hmiyetke iye.

Bizin Qaraqalpaqstan jag'dayimizda shireli aziq qisqi da'wirlerde sharwashiliq mallarin saqlawda, suwiqtan saqlawda da ken'nen paydalanadi. Kishi fermer xojaliqlari ushin (50-60 basqa) mo'lsherlengen qara mallardi issi saqlawda da u'lken a'hmiyetli esaplanadi. Sebebi ha'zirgi jag'dayda sharwashiliq mallarinin balansli aziqlandiriw ushin ahmiyetli esaplanadi. Bul a'sirese sho'l zonalarindag'i kishi fermer xojaliqlari ushin ha'm qoyshiliqta ken'nen paydalaniladi.

Hazirgi waqitta O'zbekstan Respublikasi sharwashiliqtin ot-jem bazasin bekkemlewge taza jaylawlardi du'ziw olardan u'nemli paydalaniw jumislari iske

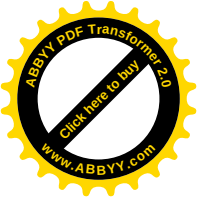

aspaqta. Usinday jumislarg'a baylanisli su'ttin' quramin ha'm onnan alinatug', produktalardin' sapasin jaqsilawda taza jaylawlar, aziqlandiriw usillari u'lken a'hmiyetke iye bolip tabiladi. Ha'zirgi waqitta sawin siyirlardi aziqliq zatlardin' ha'r qiyli tu'rleri menen aziqlandirip ko'riw, olardi baqlaw usillari ko'p sharwa xizmetkerlerin qiziqtirmaqta. N.V. Barabanshikov (1976) o'zinin' kitabinda tekseriwdin' taza usillaridan paydalanip, elektron mikroskop ja'rdeminde elektroforez, xromatografiya h.t.b. Usinday tekseriwlerdin' na'tiyjesi teoriyalik jaqtan da'llillenip, su't o'nimin ko'beytiwge, onin' sapasin jaqsilaw menen qatar, o'ndiriletug'in o'nimlardin' sapasin jaqsilaw boyinsha bahali praktikaliq usinilar bergin. Sonday-aq su'ttin' ayirmashilig'i, strukturasi, texnikaliq qa'siyetlerin u'yrene otirip, su'ttin' ha'm onnan alinatug'in produktalardin' sapasina Zootexniyalik faktorlardin' qalay ta'sir etetug'ini aniq ko'rsetilgen. Sayitkulov. B. 2002 jil mag'limatina qarag'anda Frantsiyada balanslastirilg'an ratsion arqali qaramalshiliqtan joqari na'tiyjelikka erisgen ha'm Go'sh bag'darindag'i mallar bolg'an Sharole, Limuzin, Obrak, Alers ham Gaskon porodaları u'stinde alip barilip olardin' tiri salmag'i, tuwiw da'wiri, ku'nlik o'sim, go'sh shig'imi ha'mde go'sh sapa ko'rsetkishleri ustinde ilimiy jumislar alip barg'an.

Bir neshe alimlar su't sapa ko'rsetkishleri ustinde ilimiy jumislar alip barip, olardin' qurami, mineral zatlar, vitaminler ham toyimli zatlag'a toliq sipatlama bergin.

Teplov V.P. (1988) o'z maqalasinda sharwa o'nimlari sipatin asiriw tuwrisinda qanday isler isleniwi ham texnologiyasi, ekonomikaliq quramali ma'seleleri haqqinda toliqmag'liwmat bergin.

Izilov Yu.S. (1985) o'zinin' shig'armasinda su't ha'm basqa o'nimler tuwrisinda toliq toqtap onin' a'hmiyeti oni aliw jollari ham sipatin jaqsilawg'a tiyisli bir qansha ma'selelerdi ko'tergen. Bunnan basqada su't o'nimine ishki ham sirqi ta'sirlerdin' qandaylig'i haqqinda bir qansha so'z ham ilimiy mag'liwmatlar keltirilgen.

Vsyakix A.S. , Tkachenko E.I. (1978) o'zlerinin' mag'liwmatlarini su'tshilik texnologiyasina tiyisli bolg'an mag'liwmatlardi keltirgen ham bunda organizmdegi bir qansha fiziologiyaliq protsessi aqibeti keltirilgen.

Ivanov V.A. , Obuxov P.A. (1985) o'z shig'armasinda ham su't o'nimdarlig'i ha'r tu'rli ta'sirlerdin' jaqsi ham jaman ta'sirlardi ondag'i jas, basin'qi, aziqlandiriw, ma'wsim, asiraw, poroda ham basqa ta'sirler haqqinda toliq mag'liwmatlar berilgen. Onnan tisqari basqa ta'sirler haqqinda ham aytilip su't o'nimdarlig'in asiriw usilinda aytip o'tken.

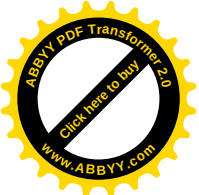
Luchko M. D, Meshanin E.A. (1989), Ustinov L.M. (1989) mag'liwmatlari boyinsha siyirlar porodasin jaqsilawda jasalma qashiriw u'lken orin iyeleydi. Bunda motsion (kezdiriw) ham qashiriw usillari jinisiy xizmeti ham basqada usillar u'lken orin iyeleydi.

Jabbarov A.R. , Madjitov F.X., Juraev Sh.X. , Burxanov N. (1990) pikirlerine mallardi jasalma qashiriwda jinisiy xizmet o'z waqtinda qashiriw tuximliq bahasi tuximlandiriwdag'i tiykarg'i usillardan esaplap qanday qilib buni o'tkiziwdi toliq aytqan. Avtorlar o'z kitaplarinda buni o'tkiziwdagi hamme islerdi toliq berip tarmaqtin' balasizliqtag'i, qisirliqtag'i a'hmiyetleri haqqindag'i toliq tu'sindiriw alip barg'an.

Qaraqalpaqstan Respublikasinda son'g'i jillari bul kesellik penen awirg'an sharwa mallari bas sani ko'beymekte. Bul ku'rsetkishler a'sirese avgust sentyabr aylarinda joqari ku'rsetkishke iye boladi.

Sh. Bo'ribaev (2005) maglmatina qarag'anda bentonit gilvata, gilmoya atlari menen a'yyemnen belgili. Ol meditsinada ham ku'lalshiliqta ken' qollaniladi montimorilant mineralinan quralg'an bul gil to'ri taw jinislarinin' million jillar dawaminda jemiriliwi na'tiyjesinde payda boladi.

Bentonit tiykarinan montimorillanttan quralg'an bolsada quraminda bendellit, gidroslyuda, kaolinit, kvarts, tsyulit, kaltsit minerallari da ushiraydi. Natriydin' almasiw kationlari 78,0% magniy kationlari 90 % prottsitti quraydi. Ol sin'iriy tiykarina qaray aktiv bolip, suw ta'sirinde 5,5 ma'rtege shekem u'lkeyip gel payda etedi.

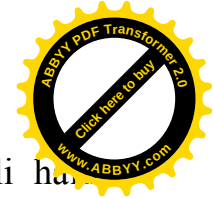
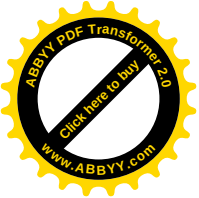

Sh.Amirov (2005) tajriybelerinde xojaliqlarda qara-ala, qizil sho'l ham qizil eston porodali qaramallar shag'ilistiriw ushin iykemlesken. Biraq olardin' o'nimdarlig'i su'ttin' ximiyaliq qurami ham qa'siyetleri bir qiyli aziqlandiriw ham saqlaw sharayatinda toliq u'yrenilmegen. Sonin' ushin biz ta'jiriybeler o'tkizip, joqarida keltirilgen ko'rsetkishlerdi u'yrenip, xojaliqta shag'ilistirip atirg'an qara ala, qizil sho'l ham qizil eston porodasina tiyisli siyirlardan 70 basi ajiratip alinip ta'jiriybe ham baqlap bariw ushin gruppalar du'zgenligin aytadi.

Ha'r bir gruppag'a on bastan siyir kirgizildi, 1, 11 ham 111 gruppalar ta'jiriybe gruppasi, 1 A, 11A, ham 111A bolsa baqlap bariw ushin gruppa dep belgilenedi. 1-1A gruppalarina qara ala, 11-11 A gruppalarina qizil sho'l ham III - III A gruppalarina qizil eston porodali siyirlar kirgizildi. Sinaqda barliq ta'jiriybe gruppalarindag'i siyirlar ushin su't o'nimdarlig'in, tiri awirlig'i ham fizologiyaliq ko'rsetkishleri itibarg'a alinip ratsion boyinsha aziqlandirildi. Baqlaw gruppasi siyirlari bolsa xojaliq sharayatinda aziqlandirildi.

O. Quchchiev (2005) pikirinshe Siyirlar o'nimdarlig'in bahalawda olardin' aziqti su't penen qaplawi u'lken a'hmiyetke iye. Sebebi bunday siyirlar su'tshilikti rawajlandiriwda orni u'lken. Biz Kibray rayoni «Qizil shalola» ta'jiriybe xojalig'inda qara-ala 1/2 ham Golishtin 1/2 porodasinag'i 5 ham onnan joqari sawin da'wirindegi Golshtinlestirilgen siyirlar u'stinde ta'jiriybe o'tkizdik. Ta'jiriybe ushin bunday siyirlardan ha'r biri 15 bastan ibarat 5gruppa du'zildi. 1 gruppag'a analarinin' juplasiwdag'i jasi 2,5-3 , atalarinin' jasi 2-3 jildi, 2 gruppag'a bul ko'rsetkishler tiyisli tu'rde 4-5 ham 2-3 jilda, 3 gruppag'a bolsa 5,5 ham onnan joqari ham basqa 4-5 jildi qurag'an siyirlar tan'lap alindi. Usi gruppadag'i siyirlar o'nimdarlig'i ham tiri salmag'in esapqa alg'an halda aziqlandirildi ham bir qiyli sharayatta asiraldi.

Sawin siyirlarg'a qolayli temperatura to'menirek da'rejede ham shamaldin' tezligi 0,2 metr sekundtan aspawı kerek. Haywanlardi bunday temperaturada saqlaw, uliwma organizmnin' minusin jaqsilaw menen qatar sawin siyirlardin' ha'r qiyli juqpali keselliklerge qarsi gu'resiwshen'lik qa'siyetlerin ku'sheytedi.

Haywanlardi to'men temperaturag'a u'yretiw, olardi shiniqtiriv sistemali ha sho'lkemlesiwshilik jag'dayda iske asiriwg'a boladi.

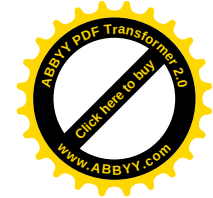
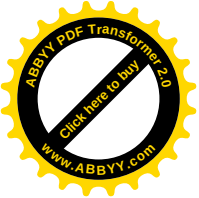
Bunday haywanlardi shiniqtiriv sharalarina to'mendegiler kiredi. Jas buzawlardi kishi jasinan baslap jilitilg'an malxanalarda saqlap u'yretiwi qis aylarinda siyirlardi sirtqa jiberip aydap qoyiw yamasa sawin siyirlar ham buzawlardi (molodiyaklardi) qis aylarinda baylamay saqlaw, yag'niy dalag'a jiberip qoyiw, belgili waqitta sawiwdi sho'lkemlestiriv. Ku'shli suwiq, basim ig'alliliq, shamal, ba'ri qosilip organizmge ta'sir etiw menen qatar onin' normal termoregulyatsiyasin buzadi. Uzaq waqit siyirlardi to'men temperaturada saqlaw onin' ila'-na'zik jerlerin suwiqqa aldiriw mumkin. Misali jelini, emsheklerin, bug'alardin' moshonkalarin h.t.b. Joqari temperaturada saqlaw ker ta'sirin tiygizedi, haywannin' tirishilik tonusi pa'seyedi appetit pa'seyedi, o'nimdarliq azayadi, haywan az ha'rekette boladi.

Sharwashiliq ferma imaratlarin qurarda shamaldin' ig'ina, awil, qalanin' iq betinen saliwi kerek. Siyirlardi baylawsiz baqqanda da joqaridag'i aytilg'an jag'daydarg'a ko'birek itibar beriliwi maqul boladi. Malxanalardag'i hawanin' almasip turiwi haywanlar ushin zoogigienaliq a'hmiyetke iye.

Mamadullaev G.(2005), qarag'anda sawin siyirlardin' su't o'nimdarlig'ina tuberkulez keselligi ta'sir ko'rsetip aldin aliw maqsetinde siyirlar saqlaniw orinlarinda ayaq asti topiraqlardi 5-30 sm qalin'liqta alip ornin dezenfektsiya islerin alip bariwdi usinis etedi.

Avezimbetov, Salimov B (2005j) mag'liwmatina qarag'anda sharwa mallari arasinda trematodoz keselligi menen awirg'an haywanlar (qaramal, qoy, eshki h.t.b.) o'nimdarliq ko'rsetkishleri to'menleydi.

Qaraqalpaqstan respublikasinda son'g'i jillari bul kesellik penen awirg'an sharwa mallari bas sani ko'beymekte. Bul ko'rsetkishler a'sirese avgust sentyabr aylarinda joqari ko'rsetkishke iye boladi.

II.Bap.

2.0. Ta`jriybe bo`limi

2.1. Jumistin` maq seti ha`m waziypalari

«Qaramallardi jon`ishqa bedesi menen aziqlandiriw onin` su`t o`nimdarlig`ina ta`siri» atamasindag`i pitkeriw qa`niygelik jumisti orinlawdan maqset su`t bag`darindag`i siyirlar ratsioninda jon`ishqa mug`darinin` sutkaliq mug`darin aniqlaw ha`m onin` su`t o`nimdarlig`ina ta`sirin uyreniw bolip esaplanadi. Sol maqsetten kelip shiqqan halda aldimizg`a to`mendeg waziypalardi qoyamiz.

- Sayin siyirlarg`a ratsion du`ziw.
- Ratsion quraminda jon`ishqanin` ta`jriybe toparlarindag`i mug`darin aniqlaw.
- Jon`ishqanin` su`t o`nimdarlig`in asiriwdag`i a`hmiyetin tiykarlaw.
- Jon`ishqani oriw, saqlaw, qayta islew usillarinin` sapasina ta`sirin uyreniw.
- Juwmaq shig`ariw ha`m usinislar beriw.
- Ekonomikaliq na`tiyjeliligin aniqlaw.

2.2. Ta`jriybe orni, metodikasi ha`m usillari

Pitkeriw qa`niygelik bakalavr jumisinin` ta`jriybe orni retinde Xojeli rayoni «Qiyat» fermer xojalig`inda qaramal porodalarinin` dalanin` qizil mali (p=15) alindi.

«Qiyat» fermer xojilig`i 2001 jili duzilgen bolip, Eshshanov Shavkat basshiliq etedi. Ja`mi 64,4 ga jer maydanina iye bolip sonnan: 20 ga paxta, 5 ga g`a`lle eгинi, sharwa azig`in jetistiriw maydanlari 37,4 ga, paliz eгинleri 2 ga ushin paydalaniladi.

Islep shig`ariw ko`rsetkishleri: paxta 30 tn, g`a`lle 9 tn, pille 160 kg, ma`kke 15 tn, go`sh 7,9 tn, su`t 33 tn, miywe paliz 14 tn, silos 56 tn, senaj 205 tn.

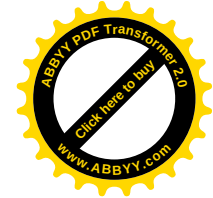
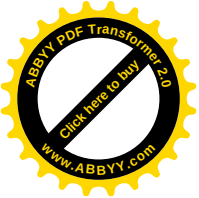
3 gektar dan ushin juweri jer maydani bar.

Uliwma qaramallar bas sani 108 bas

Shartli bas sani 56 bas

Sawin siyirlar 20 bas

Su`t 58 litr (1 sutkada)

Baspaqlar 1 bas, Na`silli bug`alar 3 basti quraydi.

Qoylardin` bas sani 42 sonnan 28 sawliq

Eshkilerdin` bas sani 37

sonnan 34 basi tuwatug`in eshkiler

Tawiq 50 bas.

Texnika menen ta`miyinleniwi.

MTZ-80 2- dana,T- 4 A (Altay) – 1 dana, DT 54 B (Balgar) -1 dana,

T – 28, 1- dana,GAZ-53 avtomashina 1- dana

Uliwma isleytug`inlar sani – 6 adam

Song`i jillari PROON-GEF proekti tiykarinda bul fermer xojalig`inda koplegen tajriybe jumislari alip barilmaq ta.

Solardan tiykarg`ilari qaramallardi baylap saqlaw texnologiyasin endiriw, biogaz uskenelerin ornatiw ustinde jumislar alip barilmaq ta.

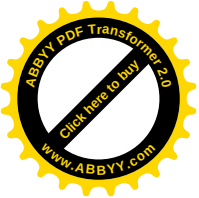
keste-1

Qis da`wiri ushin sawin siyirlar ratsioni (tiri salmag`i-500 kg)

(U. Qalimbetov mag`liwmati, 1993)

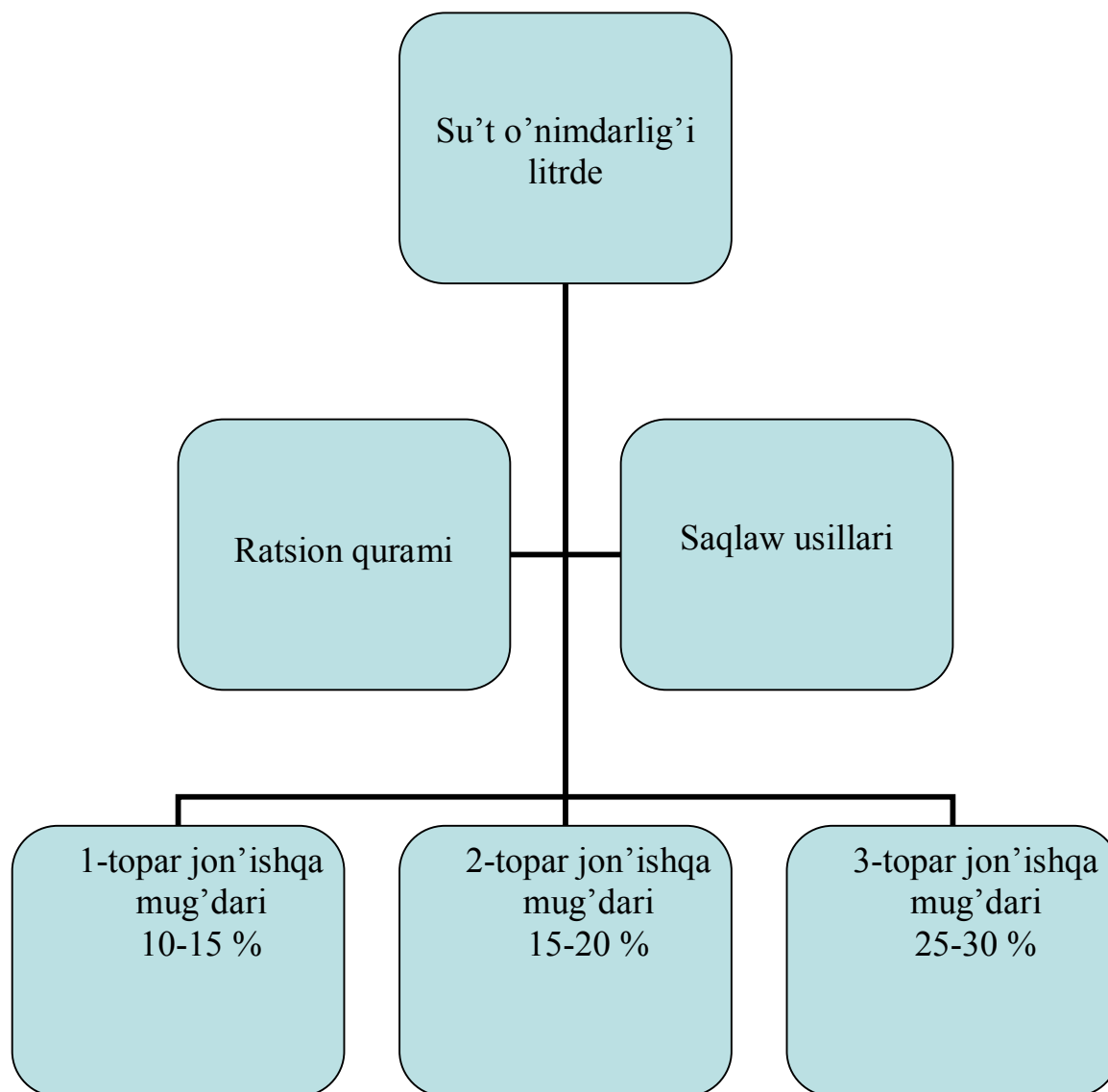
Ot-sho`pler	Su`t mug`dari, kg		
	15	20	25
Bede sho`bi	3,5	4,0	4,0
Saban	1,0	-	-
Silos	3 0	32	34
Senaj	2	4	5
Tamir-jemisli	8	10	10
Kombikorma	4,8	5,0	5,2
Sho`p uni	0,8	1,0	1,2
Aziq birligi, kg	14-16	17	18

Qaraqalpaqstan Respublikasinin` keskin kontinental zonasinda ha`m ekologiyaliq qiyin jag`dayinda arzan su`t o`nimlerin jetistiriw basli ma`sele bolip tur. Bul ma`seleni orinlawda Respublikanin` ekonomikasin ko`teriwde qaramalshiliqtan

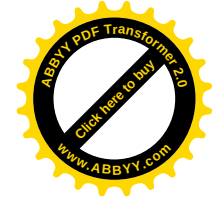
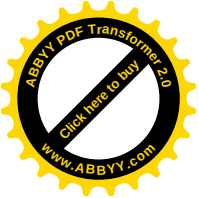
alinatug`in su`t o`nimlerinin` tutqan orni u`lken, sebebi son`g`i jillari su`
o`nimlerine bolg`an talap artip barmaqta.

Ta`jiriybe sxemasi

Ta`jriybe ushin ush topar alinip, birinshi topar (p=5 bas), ekinshi topar (p=5 bas), ushinshi topar (p=5 bas) duzildi.

Bul toparlarda jon'ishqa mug'dari ha`r qiyli korsetkishlerde bolip, uliwma iri-ot shoptin` birinshi topar ushin- 15-20 protsent ekinshi topar ushin- 20-25 protsent ushinshi topar ushin- 25-30 protsent berildi. Ush topar arasindag`i salistirma turde sut onimdardig`i uyrenildi. Jon'ishqa ta`jriybe ushin 3-5 sm uzunliqta kesip berildi. Jon'ishqa jaz aylarinda tiykarinan jasil konveyer usilinan paydalanip, uzliksiz aziqlantirilip barildi.

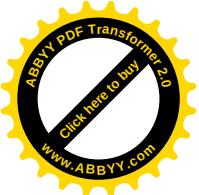
2.3. Ta’jriybe orninin’ aziqliq bazasi ha’m klimatliq sipatlamasi.

Xojeli rayoni «Qiyat» fermer xojalig’inda jon’ishqa tiykarinan jaz aylari ushin jasil konveyer usuli ha’m qis aylari ushin iri-ot sho’p retinde beriledi.

2008-2009 jillar aralig’inda «Qiyat» fermer xojalig’inda jon’ishqani biyday menen aralastirip egiw jumislarin PROON – GEF proekti tapsirmasi menen awil-xojaliq ilimleri kandidati Reymov.N. ta’jriybe jumislarin alip bardi ham bul jo’ninde bir neshe seminarlar o’tkerildi. Jon’ishqani biyday menen aralastirip egiwdin’ ahmiyetin to’mendegishe aytip o’tedi.

Qaraqalpaqstanda jon’ishqa ha’m jazliq biyday burinnan egilip kiyatirg’an eginler bolsa da ha’zirgi waqitta olardin’ maydani onsha ko’p emes. Sebebi, birinshiden bul eginler paxta ha’m tag’i basqada tiykarg’i eginlerden awisqan, o’nimi az jerge egilgenligi ushin diydilengen o’nimdi ta’miyinley almay atirg’an bolsa, ekinshiden jon’ishqa jaqin arag’a deyin tek arpa menen aralastirilip egilip yamasa arpa bolmag’anlig’i sebepli taza tu’rinde egilip atir. Na’tiyjede birinshi jilg’i taza tu’bir jon’ishqa na’lleri iyun-iyul aylarindag’i saratan ipsisina shidamay, ko’pshilik maydanlari nabit bolmaqta. Misali ushin Respublika boyinsha o’tken awil xojaliq jilinda 4408 ga jerge taza tubir jon’ishqa egiw rejelestirgen bolsa, haqiyqatinda 1356 ga jerge g’ana taza tu’bir jon’ishqa egilgen. Al, 2008 awil xojaliq jilinda bolsa bul ko’rsetkish tek g’ana 953 gektag’a ten’. Sebebi jazliq biyday ha’m jon’ishqanin’ egis waqti ko’binese paxta ha’m tag’i basqa tiykarg’i eginler menen ten’ kelip qalatug’inlig’i sebebinen bul eginlerge tayar jer, texnika, qol ku’shi bolmaytug’inlig’i, sonday-aq taza tu’bir jon’ishqadan kerekli na’ldi ala almay atirg’animiz ushin du’zgen rejelerimiz toliq a’melge aspay atir.

Mine, sol ushin biz Respublikamiz diyxanlarina, fermerlerge Qaraqalpaqstan diyxanshiliq ilimiy izertlew institutinin’ ta’jriybe xojalig’inda o’tkerilgen ilimiy-izertlew jumislari na’tiyjesinde aniqlang’an ilimiy sinaw jumislarinin’ na’tiyjesin usinbaqshimiz. Ta’jriybede jon’ishqa aprel ayinin’ birinshi on bes ku’ninde jazliq biyday menen arnawli tu’rde aralastirilip egildi. Aralastirilip egilgende eki

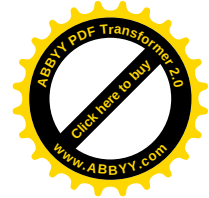
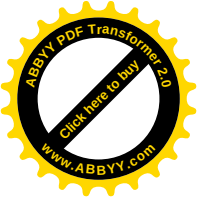

o'simliktin' de tirishilik ushin gu'resi artadi. Jazliq biyday jiynap aling'an son bolsa tayar jon'ishqa atizina iye bolamiz. Bunda jon'ishqanin' egis normasi 30-32 kg, al jazliq biydaydin' egis normasi 360-380 kg/ ga. Bunnan qalin' etiw kerek emes sebebi jon'ishqa da jaqtiliqti ko'p talap etetugin o'simlik. Bul boyinsha arnawli o'tken tajiriybelerde tuxim jon'ishqag'a tu'sken jaqtiliq 16,7 den 46,9 kilolyukske ko'beytirilgende tuxim o'niminin' 5-6 ma'rte artqanlig'i aniqlangan.

Bul aralas eginlerdi egiw qolda bar eki qatarli da'n yamasa ovosh egiw ushin arnalgan seyalkalar ja'rdeminde a'melge asiriladi. Jon'ishqa tuximinin' tu'siw teren'ligi 3,5-4 sm, al jazliq biyday tuximinin' tu'siw teren'ligi 5-7 sm boliwi kerek. Jon'ishqanin' tuximin' onnan teren'ge egiwge bolmaydi. Ta'jiriybelerde 4-5 sm teren'ge egilgen na'llerdin ko'gerip shigiwi 32% ke, al 6 sm teren'ge egilgende 45% ke to'menlengeni aniqlangan.

Usilay etip biz jon'ishqani jazliq biyday menen joqari agrotexnologiyada aralastirip ekkenimizde jazliq biydaydan keminde gektarina 78-80 tsentner da'n ha'm aralastirip egilgen jon'ishqadan birinshi jili 40-50 tsentner, kelesi jillari

80-140 tsentner o'nim aliwg'a bolatug'inlig'i aniqlandi. Bul jerde en' baslisi jon'ishqa egiw ushin ziyat shig'in jumsalmaydi, al u'sh jildan son' biz jon'ishqanin' sapali ot-jeminen basqa, topiraq hasildarlig'i ushin a'hmiyetli 290-340 kilogramm biologiyaliq azotti, 200-250 tsentner do'gereginde tamir ha'm jer u'sti massasin ha'r bir gektar jerimizge toplay alamiz.

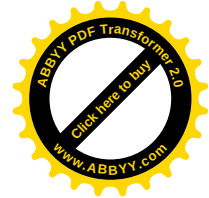
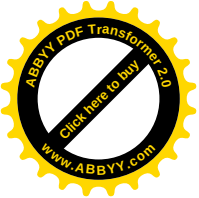

Klimatliq sipatlamasi

Qaraqalpaqstan Respublikasiniń territoriyasi tiykarinan alg'anda sho'listan zonasina kiredi. Territoriyanıń ko'pshilik bo'limi tegislik, Aral ten'izine qaray azmaz qiyamaylanip baradi. Batis bo'limi-sho'llik, U'stirt biyikligi bar. U'stirtten qubla-shig'isqa qaray Sariqamis shuqirlig'i jaylasqan. Shig'is-bo'lim-Qizilqum sho'li, Qizilqumnıń arqa ta'repleri to'bishik-dizbekli qumlar ham burıng'i da'ryalardıń kewip qalg'an ken' an'g'arlari menen A'miwdaryag'a jaqin taqalip keletug'in polosalar espe qumlar menen o'zin bildirilip tur, qublasında burıng'idan qalg'an Sultan wayis tawiniń eski taw qaldıqlari jaylasqan.

Respublikanıń qonis basqan territoriyasiniń ana basi menen mina basiniń Uzaqlig'i` arqadan qublag'a qaray 500, shig'istan batisqa qaray 850 km di iyelep atir.

A'miwdarya deltasında jaz da'wirde hawanıń ortasha ayliq temperaturasi iyul ayında $28,3^{\circ}\text{S}$ g'a ten'. Bul jerde jawin shashin az boladi. Salistirma turdegi ig'alliq 43,4% ke shekem to'menleydi. U'stirt jaylawlarında iyul ayındag'i ortasha ayliq temperatura $22,5^{\circ}\text{S}$ qa ten', 25°S tan temperaturaniń joqari ko'teriliwi siyrek gezlesedi. Bul jerde hawanıń salistirma ig'allig'i A'miwdaryaniń quyar ayag'ına qarag'anda a'dewir joqari.

III. Bap.

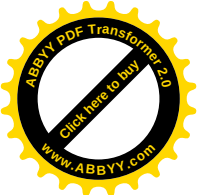
3.0. Ta'jriybe na'tiyjeleri

3.1. Qaramalladi aziqlandiriw o'zgeshiliklari

Iri ot-sho'p dep- ko'lemli aziqliq zatlar - bul aziqlarg'a quraminda 0,65 kg aziqliq birligine deyin 7.1 mj almaslilaw energiyasina iye bolg'an aziqlar kiredi. Bulardin' quraminda klechatka mug'dari ko'p boladi.

Qaramallardi aziqlandiriwda bizin' klimatliq jag'dayda ko'birek, protsentde uglevodg'a, mineral duzg'a, vitaminlerge makro ham mikro elementlerge, stimulyator ham fiziologiyaliq aktiv elementlerge bay bolg'an iri-ot sho'plerge ham shireli silos, senajlar qollanip atir. Respublikamizdin' keskin kontinental jag'dayinda sawin siyirlardi aziqlandiriw basli ma'sele. Tiyisli ratsiong'a elementlerdi alg'andag'ig'a mo'lsherlengen o'nimdi aliwimiz mumkinshiligi tuwiladi.

Sawin siyirlardi aziqlandiriw olardin' su't o'nimdarlig'inin' ko'beyiwi da'wirine alip keledi. Qanatlandirarsiz da'rejede aziqlandirilsa siyir tuwg'annan keyin, onin' ta'biyg'iy su'tti payda etiw protsessi pa'seyedi. Sonin' na'tiyjesinde uliwma sawin to'menlewi su't sawiw ko'rsetkishleri xojaliqlarda anag'urlim pa'seyip ketedi. Ha'r qiyli o'nimdarli siyirlardin' bir jildag'i proteyinge bolg'an talabi ortasha su'ttin' maylilig'i 3,8-4% gen ten'. O'nimdarlig'inin' bir jilliq dawamlilig'i jas qasharlardin' qashiriwg'a tayarlaniwina baylanisli, yag'niy qashardin' jasi ha'm tiriley salmag'i bul jumista aniqlawshi faktorlarg'a kiredi. Qasharlardi 15-16 aylarda qashiriw kerek. Qasharlar en' keminde u'lken siyirlardin' awirlig'inin' 70% quraw kerek. Qashiriliwi o'z waqtinda keshiktirilmey qashirg'an maqul. Eger ol keshiktirilse haywanlardin' rawajlaniwi ushin qosimsha ot jemlerdi talap etedi. Qasharlari qashirim jasina tolmastan ha'm ariq jag'dayda qashirsaq sawiw da'wiri qisqariwi mumkin, az su't beredi ham buzaw ha'lsiz tuwiladi. Qasharlari 22-24 aylig'ina deyin qashirmay bag'a bersek, ol turaqli turde yaloviy (uliwma tuwmaytug'in) keseline ushirawi mumkin. Birinshi tuwimda jaqsi tayarlap qabillawimiz kerek. Buwaz mallardi jaqsi

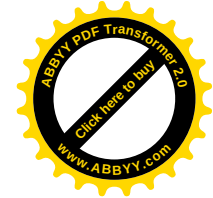
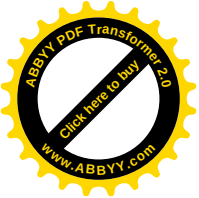
aziqlandirip saqlaw ishtegi to'ldin' jaqsi rawajlaniwina alip keledi. Bul da'wir ortasha 1 sutkada 700-800 g privets (salmaq) aliniwi kerek ha'm ol qashardi sawiwg'a uyretiw kerek, jelinin massajlaw kerek. Siyirlardin' rawajlaniji olardin' tiriley salmag'i menen aniqlanadi. Iri siyirlar o'zinin' ishki organlarinin' rawajlaniji menen ayiriladi. Olar ko'p aziqliq zatlardi talap etedi ha'm sog'an baylanisli o'nimlerde de beredi.

Aziqlandiriwdin' silosli tipi sawin mallar ushin qollaniladi. Qis aylarinda uliwma beriletug'in ot-jemnin' 45-50 % in silos tutadi yag'niy bir basqa bir künde ortasha 30-35 kg silos tuwra keledi. Silos tiykarinan makkenin' su't pisiw da'wirinde ayg'abag'ardan tayarlang'an silos sapali siloslar qatarina kiredi. Uliwmalastirip aytqanda sawin siyirlar ratsioni toliq balanslang'an boliwi ha'mde sapali ot-sho'pler assortimentinen turiwi kerek.

3.2. Qaramallar ratsioninda optimal shireli aziq mug'darin aniqlaw ha'm onin' o'nimdarlig'ina ta'siri

Haywanlardi norma tiykarinda bag'iwdan maqset azidlardan ratsional paydalaniw joli menen joqari o'nim aliw, genetik potentsiallinan maksimal paydalaniw bolip tabiladi. Detallastirilg'an aziq normasi talaplari boyinsha haywanlardi bag'iw ma'lim waqti (kun, ay, ma'wsim) ratsionlar duziledi. Sawin siyirlar u'lken qarni 100 litr siyimliliqqa iye bolip onda mikroorganizmler 1kg g'a deyin boliwi mumkin. Bul mikroorganizmler u'lken qarın, tor qarın ham qat qarınlarda azidlari quramindag'i proteinlerde en' a'piwayi turlerge deyin maydalaydi.

Bizin' ta'jriybe jumislarimizda ratsion qurami to'mendegishe boldi.

Tiri salmag'i 100kg sawin siyirlar ushin ratsion normasi
(su't maylilig'i 3,8-4,0%)

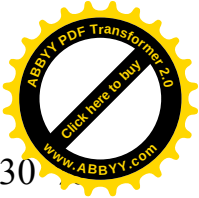
№	Ko'rsetkishler	1-sutkadag'i su't mug'dari, kg.			
		8	10	12	16
1	Ot-sho'pler, kg	6	7	8	10
	Jon'ishqa Sali sabani	4	3	2	-
2	Kontsentratsiya	1,5	1,8	2,2	2,6
3	La'blebi(shireli aziq)	14	16	19	24
4	As duzi, gramm	50	60	70	90
5	Jami, aziq birligi, kg.	7,7	9,7	10,6	13,5

Bul bir sutkaliq ratsionnan kelip shiqqan halda shireli aziq' mug'darin ha'r-qiyli qilip sutkaliq mug'darin aniqlaymiz. Bizin' ta'jiriybedegi sawin mallar bir sutkada ortasha 8-10 litr sut o'nimdarliqqa iye bolip olarg'a jon'ishqanin' mug'darin belgileymiz.

Tiri salmag'i 400kg sawin siyirlar ushin ratsionda jon'ishqanin' mug'dari, kg.

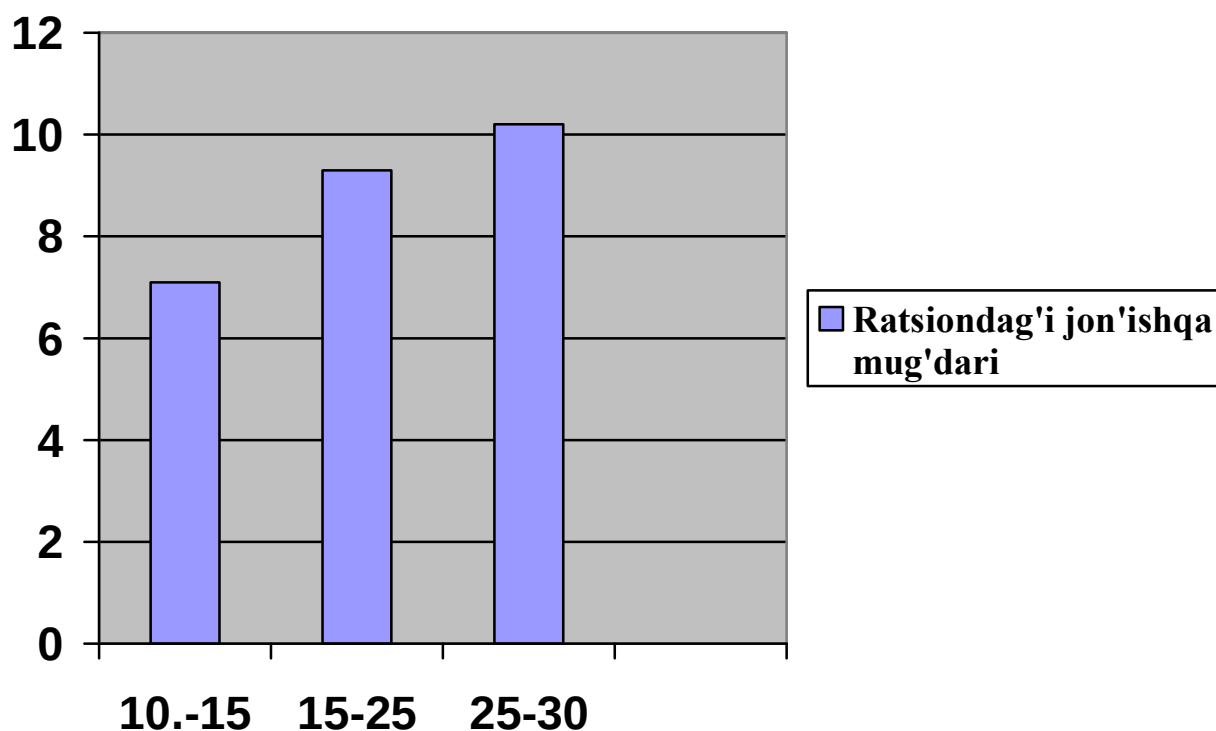
№	Ta'jriybe topari,	Ja'mi berilgen iri ot – sho'p, %	Jon'ishqanin' ratsiondag'i mug'dari, %	1 sutkadag'i su't mug'dari, kg.		
				Azang'i	Keshki	Ja'mi
1	1- topar, n=5	40 / 45	10-15	4,1±0,15	3,0±0,10	7,1±0,15
2	2- topar, n=5	40 / 35	15-25	5,0±0,20	4,3±0,10	9,3±0,20
3	3- topar, n=5	40 / 30	25-30	6,0±0,20	4,2±0,15	10,2±0,25

Bul kestden ko'rinip turg'aninday ta'jiriybe toparlarindag'i sawin mallar ratsioninda ha'r qiyli shireli aziq beriw arqali to'mendegishe na'tiyjelerge eristik.

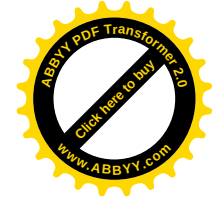
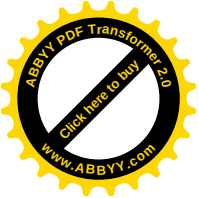

Bul ko'rsetkishlerdi to'mendegi diagrammadan ko'riwge boladi.

Diagramma-1

Bizin' ta'jiriybe jumislarinda jon'ishqanin' optimal varianti 25-30 % esaplandi. Sebebi bul mug'darda az aziq jumsap ko'p o'nim aliw mumkinshiligine iye bolamiz. Sonin' menen bir qatarda su't onimdarlig'in asiriw imka'niyati tuwiladi.

3.3. Jon'ishqani oriw, tayarlaw usillari ha'm onin' jug'impliliq da'rejesin asiriw ila'jlari

Ot-sho'p bazasin du'ziwde bir jilliq ha'm ko'p jilliq ot-sho'pler u'lken a'hmiyetke iye. Bir jilliq sho'plerden ko'binese ko'k jem retinde vitaminlarga bay jemler tayarlanadi. Ko'p jilliq sho'plerdin' a'hmiyeti olardin' bir qatar ko'rsetkishlerine baylanisli, birinshiden-ko'p jilliq ot-sho'pler mallarg'a erte ba'ha'rden kesh gu'zge shekem beriledi. Barliq ko'p jilliq o'simlikler almaslap egiwde qollanilatug'in o'zlerinin' intensiv o'siwin hawanin' temperaturasi 9°S bolg'anda baslaydi, yag'niy ha'r eginnen keyin eki ha'pteden son' ha'm intensiv o'siwin kesh gu'zde tamamlaydi. Bulardin' uzaq waqin o'siwin olardin' senaj, bede, silos h t b jemlerdi tayarlawg'a sonday-aq jaylaw o'simlikleri retinde paydalaniwg'a mu'mkinshilik beredi.

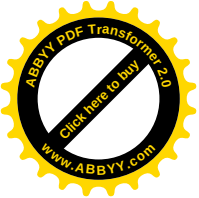
Ekinshiden-ko'p jilliq sho'plerden tayarlang'an bedeler ha'm ko'k jemi joqari jemlik qa'siyetine iye bolip, sin'imli proteyinge bay boladi.

U'shinshiden-ko'p jilliq sho'pler topiraqti samal ha'm suw erroziyalarinan saqlawdag'i en' ku'shli qural bolip tabiladi.

To'rtinshiden-ko'p jilliq sho'pler topiraqtin' egiw qatlamindag'i aziqliq zatlardin' juwilip ketiwinen saqlaydi.

Soni aytiwimiz kerek, ko'p jilliq sho'pler bedesi yaki ko'k massasidan joqari o'nim bergende g'ana topiraq tag'i gu'mis balansin duris jolg'a salad. Egerde o'nimi to'men bolsa, ko'p jilliq sho'pler o'zinin' a'hmiyetin ko'rsete almaydi.

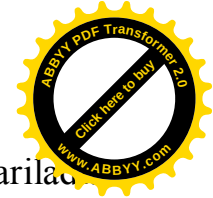
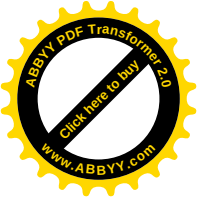
Ko'p jilliq sho'plerdin' sobiqlilar tuwisinin' wa'killeri topiraqti azot penen bayitadi. Misali jaqsi rawajlang'an klever 1 ga jerde 100-150 kg azotti, 2-3 jilliq jon'ishqa 250-400 kg shekem azot topaydi. Sonin' ishinde kelesi jili bulardin' ornina egilgen o'simlik joqari o'nim beredi. Usi ko'rsetkishlerin almaslap egiwde salistirip otirip paydalaniw kerek. Jon'ishqa bedesi ko'p mug'darda belok, fosfor, kaltsiy o'zlestiriwge bolmaytug'in aminokislotalardi saqlaydi, na'tiyjede joqari jemlik qa'siyeti menen basqa o'simliklerden ajiralip turadi. Jon'ishqa ku'shli rawajlang'an tamir sistemasina iye bolip, qurg'aq zonada jaqsi o'sip joqari o'nim beriwge mu'mku'nshilik beredi ha'm topiraqti azot ha'm organikaliq zatlar menen

bayitadi. Geyde bir jilliq jon'ishqa topiraqta 60-70 tonna qiy bergendegidey azot toplaydi. Jon'ishqa biyday paxta h t b o'simlikler ushin en' jaqsi almaslap egiwde qollanilatug'in o'simlik. Jon'ishqa erteden paydalanip kiyatirg'an o'simlik, adamlar oni biyday menen bir waqitlarda paydalang'an. Derlik barliq jerlerde tarqalg'an. Jon'ishqa joqari o'nimdarli o'simlik, gektarina 200 ts shekem bede, 3-5 ts da'nin aliwg'a boladi. Jon'ishqanin' 50 den aslam tu'ri belgili, ishinde bir ha'm ko'p jilliq wa'killeri bar. En' ko'p tarqalg'an egislik jon'ishqa (Medicado Sativa). Jon'ishqa sobiqlilar Fabaceae semeystvasina kiredi, ol en' a'hmiyetli ot-sho'p o'simligi bolip, quraminda 20,5 % belok, 3 % may, 26,3 % kletchatka, 40,7 % azotsiz zatlar ha'm 0,8 % ku'l boladi. En' toyimli ha'm sapali bo'limi japirag'i bolip esaplanadi. Jon'ishqa ertelep egilip Watani Aziya elli bolip esaplanadi. Du'nya ju'zinde egislik maydani 30 mln. ga. O'zbekistanda 200 min'. ga. shamalas. Jon'ishqanin' tamiri oq tamir, ku'shli rawajlang'an, qaptal tamirlarina iye bolip, o'simlik birinshi jilinda 2-3 m teren'likke tarqaladi, al keyingi jillari onnanda teren'ge jetedi (10 metrge shekem). Sonliqtanda jon'ishqa topiraqta ko'p mug'darda tamir qaldiqlarin toplaydi. Orta Aziyada gu'mis toplawda en' tiykarg'i organikaliq massa bolip esaplanadi. Jon'ishqanin' tamirinda tu'ynekler rawajlanip onda hawadag'i erkin azotti toplawshi bakteriyalar boladi.

Paqali-sho'p ta'rizli, ku'shli shaqalang'an. Jon'ishqa o'mirinin' birinshi jilindaq paqal payda etedi. Ekinshi jili 15-17, al u'shinshi jili 20 paqal payda etedi. Bir o'simliktin' biyikligi birinshi jilda 30-50 sm, 2-3 jili 1 metrge jetedi geyde onnanda ko'birek. Miywesin sobiqqa saladi, 1000 dana tuqiminin' salmag'i 2 gramm boladi.

Biologiyaliq o'zgesheligi-temperaturag'a talabi, tuqimi 1-3 ° Sta bo'rtip baslaydi. O'sip ko'geriwi ushin optimal temperatura 18-22 ° S. Ba'ha'rgi ko'geriw 7-8 ° S bolg'anda baslaydi. Jon'ishqa ig'alliliqqa ha'm qurg'aqshiliqqa shidamli o'simlik. Jon'ishqa jaqtiliqti jaqsi ko'redi, ol uzaq ku'n o'simligi. Jon'ishqa egilgen jili bedesi ushin 2-3 oraq beredi. Jon'ishqa egiletug'in jer gu'zde topiraqti 20-25 sm etip su'rip tayarlanadi. Bulardan basqa jon'ishqag'a jem biydayi, arpa, suli o'simlikleride qosip egiledi, olardin' normasi-40-50 kg boladi. Egiw teren'ligi

1-3 sm. Jon'ishqa egiletug'in jer o'zgesheligine qarap 1-3 ma'rte suwg'arilad. Suwg'ariw aldinan qosimsha aziqlandiriw o'tkeridi-bunda ko'binese fosforli to'ginler beriledi. Uliwma to'gin berilgende bir gektarg'a 10-15 tonna qiy, 80-120 kg fosfor ha'm 50-75 kg kaliy beriledi. Azot topiraqta az bolsa rawajlandiriwdin' da'slepki da'wirinde ju'da' az mug'darda 20-30 kg/ga beriledi.

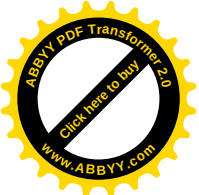
Ko'k jem aliw ushin jon'ishqa gu'llew da'wirinin' basinda, al da'n aliw ushin o'simliktin' 78 % g'umshalap, sobiqlari jetilisken waqitta jiynap alinadi.

4-keste.

Ha'r qiyli aziqlardin' saqlaw muddetlerine baylanisli aziq sapasinin' jog'aliwi, %

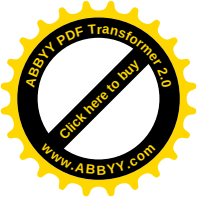
№	Saqlaw muddetlerine baylanisli aziq sapasinin' jog'aliwi, %	Aziq turleri		
		Iri ot-sho'p	Kontsentrat	Shireli aziqlar
1	Tabiyg'iy jag'dayda ashiq hawada: 2- ay 4- ay 6- ay	2,4 5,1 8,5	Saqlanbaydi.	Saqlanbaydi
2	Tabiyg'iy jag'dayda xana ishinde 2- ay 4- ay 6- ay	1,5 2,1 4,5	0,21 0,24 0,34	0,25 0,64 1,04
3	Xana ishinde preslengen jag'dayda: 2- ay 4- ay 6- ay	0,3 1,1 2,5	Saqlanbaydi	Saqlanbaydi

Bul keste de ha'r qiyli aziqlardin' saqlaw muddetlerine baylanisli aziq sapasinin' jog'aliwi keltirilgen bolip, Onda saqlaw muddetlerine itibar bersek en' qolayli iri ot-shoplerdi saqlaw xana ishinde preslengen jag'dayda saqlaw usinis etiledi, sebebi aziqlardin' jug'imliliq da'rejesi en' az mug'darda (0,3 %) jog'alg'anin ko'riw mumkin.

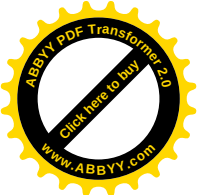

3.4. Haywanlardin' tu'rleri, tiri salmag'i, o'nimdarlig'i, aziqlandiriw ratsionlarin du'ziw ha'm olardi analiz qiliw.

Su'tten shiqqan siyirlardi birinshi on ku'nlikte aziq normasinin' 80-85% kemiytirilip, ekinshi on ku'nliktin' basinan baslap toliq normag'a shekem ko'teriledi. U'shinshi ha'm to'rtinshi ku'nlikte bolsa normani 20% asiriladi. Aqirg'i eki on ku'nllikte siyirlarda energiyag'a bolg'an talabi ku'sheyedi, biraq bul da'wirde ko'lemli aziqlar mug'darin bir az kemiytiriw kerek. Song'i on ku'nlikte siyirdin' uliwma jag'dayi ha'm jelinnin' tolisqanlig'ina qarap shireli aziqlar (silos, senaj, la'blebi) kemiytiriledi, bazida uliwma berilmeydi. Tuwilog'a 2-3 ku'n qalg'anda bolsa sipatli pishen ha'm kepek beriledi. Siyirlar buwazliqtin' son'inda zavod konditsiyasinda bolip, su'tten shiqqan da'wir waqitinda ku'nine 800-900 gr semiredi ha'm bul da'wirde o'zlerinin' tiri salmaqlarin 10-15% asiradi. Su'tten shiqqan buwaz siyirlar ushin aziq normasi siyirdin' tiri salmag'ina, jasina, semizlik da'rejesine ha'm tuwilg'anan kiyin mo'lsherlengen su'tdarlig'ina qarap belgilenedi. Su'tten shiqqan siyirlardi bolsa 10-12 kg su't berip atirg'an siyirlar normasi menen bag'ilg'anda jaqsi na'tiyje beredi. Su'tten shiqqan buwaz siyirlar ratsioninda birinshi na'wbette qurg'aq zat mug'dari baqlanadi, sebebi organizm barliq toyimli zatlardi qurg'aq zat arqali aladi. Ha'mlenin' normada o'siwi ushin protein ha'm ju'da za'ru'r. Bul da'wirde bir aziq birligine 110-115 g sin'iwshi pratein, gunajinler 2-3 tuwilog'aldindag'I jas siyirlar ushin bolsa olardin' o'siwin esapqa alip, ha'r aziq birligine 115-120 g sin'etug'in pratein tuwiri keledi. Buwaz siyirdin' bawiri, embrioni ha'm joldasinda zapas haldag'i glikogen zatinin' normada toplaniwi ushin siyirlar ratsioninda bir aziq birligine 100 g mug'darda qant zati tuwiri keliwi mu'mkin. Ratsionda optimal mug'darda kraxmal da boliwi kerek. Buwaz siyirlar ratsioninda tazalanbag'an kleshatkanin' optimal normada boliwi u'lken qarın mikroflorasinin' o'siwi ha'm asqazan aldi bo'limlerde aziqtin' sin'iwsi ushin kerek. Professor Zimnovishtin'

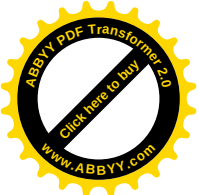

aytiwinsha, buwaz su'tten shiqqan siyirlar ratsioninda qurg'aq zattin' 5 qant, 24 % kleshatka ha'm 12 % kraxmal bolg'anda olardan aling'an bizawlar keseliklerge kem shalinatug'in, olardin' su'tliligi joqari bolg'an. Bunan basqa ratsionda qant-protein salistirg'anda 0,8 - 1,0 : 1,0 qant + kraxmaldin' sin'etug'in proteinge bolg'an salistirma bolsa 1,7- 2,3 : 1,0 boliwi kerek. Buwaz siyirlar organiyminde hamile toqimalarinin' minerallasiwi ha'mde organizmde kelesi laktatsiya da'wirinde jumsaw ushin jedel rawishte mineral zatlardin' zapas halinda toplaniwi olrda mineral zatlardin' almasiwinin' ku'sheyiwine alip keledi. Kaltsiy, fosfor, viytamin D nin' buwaz siyirlar ratsioninda jetisbewi olardin' qan zardobinda bul zatlardin' kemeyiwine alip keledi. Su'tten shiqqan buwaz siyirlar ratsioninda ma'lim mug'darda altinkukirt, magniy ha'm kaliy elementleri boliwi kerek. As duzina bolg'an talap bolsa 1 kg qurg'aq zat ushin 5,5 g di quraydi. Kalnitskiydin' alip barg'an tekseriwine qarg'anda mikroelementlerdin' siniwi 25-40 % qurap, ol ratsion strukturasi, aziqlardag'i kaltsiy elementinin' mug'darina ha'm organizmnin' mikroelementler menen ta'minlegenligine baylanisli boladi. Buwaz siyirlar ratsioninda mikroelementlerden temir, mis, tsink, marganets, kobalt, yodlar mug'dari baqlanadi. Buwaz su'tten shiqqan siyirlardi norma tiykarda bag'iwda olardin' karotinge vitamin D ha'm E lerge bolg'an talabi esapqa alinadi. Buwaz su'tten shiqqan siyirlarg'a qisqi aziqlandiriw da'wirinin' aqirinda organizmde zapastag'i A vitamini ju'da kemeygenligin esapqa alip, 1 ku'nde ha'r basqa ortasha vitamin A preparatinan berip bariw za'ru'r. Buwaz siyirlardin' 100 kg tiri salmag'ina 4-5 kg jaqsi sipatli silos beriw mu'mkin. Sobiqli otlardan tayarlang'an jaqsi sipatli buwaz siyirlar ushin ju'da za'ru'r aziq esaplanip qisqi ratsionda protein, mineral zatlar ha'm vitaminler bolip xizmet etedi. Bunday senajdan siyirdin' 100 kg tiri salmag'i ushin 4-5 kg jediriw mu'mkin. Ratsionda optimal da'rejedegi tamir miywelilerdin' u'lken a'hmeyeti bar. Kalashnikov ha'm Solunlardin' alip

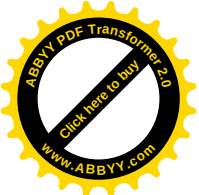
barg'an ta'jriybeleri tuwiwg'a 2-3 ha'pte qalg'anda buwaz siyir ratsioninda ku'nlik normani 7,5-8,2 aziq birligine, konsentrat aziqlardan qosip beriw ornina, 11,5- 13,5 aziq birligine vitaminler almasiwin jaqsilaw kerek.

Siyirlardin' su't o'nimdarlig'i artqan sayin olar aziq ratsioninin' sipatina ha'm qimbatlig'ina talapshan' boladi. Su'tli siyirlar organizmde zat almasiwi protsessi o'sip atirg'an maldikine ha'm go'shdar qaramallarg'a qarag'anda joqari boladi. Sawin siyirlar ku'n dawaminda kleshatkag'a bay bolg'an ko'p mug'dardag'I ko'lemli aziqlardi asqazan ishek tiziminde sin'iwinde asqazan aldi bo'limlerinin' u'lesi u'lken. Bul jerdegi mikroorganizmlerdin' u'lesi ushin bolsa ma'lim mug'darda ratsionda qant mug'dari boliwi kerek. Koloshnikov sawin siyirlar ratsioninda qant protein salistirmasi 0,8-1,1:1 ten', kraxmaldin' qanttag'i bolg'an salistirmasin bolsa 1,5:1 ten' boliwi kerek diydi. Tolonnikov bolsa ushiwshan' may kislatalarnin' kerekli mug'darin ham mug'darin ta'minlew ushin qant protsesi qisqa ratsionda 1,3;1,0 jazg'i ratsionda bolsa 0,8;1,0 ten' boliwi kerek deydi. Su'tliligi artqan sayin sawin siyir ratsionindagi har aziq birligine ten' talap qilinatug'in qant ham kraxmaldin' mug'dari artip baradi. Ulken qarın mikroflorasinin' tiykarg'i waziypalarinan biri kleshotkani suwiriwi ha'm onin' energiyasidan paydalaniw. Sawin siyirlar ratsioninda tazalanbag'an kleshotkanin' mug'dari qurg'aq zatqa salistirip alinip, siyirlardin' sutliligi artqan sayin talap qilinatug'in qurg'aq zat quramindag'i kleshotkanin' protsenttegi mug'dari kemeyip baradi. Kunlik ratsionnin' energetik toyimlilig'i haywanin' organik ham mineral zatlar, vitaminler ha'mde basqa biologik aktiv zatlarg'a bolg'an talabi 1 –ku'n dawaminda aziqlanatug'in aziqlar quramindag'i qurg'aq zat arqali qandiriladi. Ratsionda talap qilinatug'in qurg'aq zattin' mug'dari siyirdin su'tliligine qarap artip baradi. Sawin siyirlardin' proteinge bolg'an talabi siyirlardin' jasina ha'm kunlik sutliligine baylansli bolip, su'tlilik artip barg'an sayin ha'r bir aziq birligine

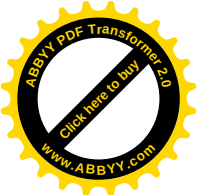

talap qilinatus'ın protein mug'dari artip baradi. Sawin siyirlar rotsionini tazalanbag'an may mug'dari da baqlanadi. May siyirlar organizminde enargiya sipatinda g'ana emes, ba'lki bul may kislotalari jelin alveolalarinda su'ttin' payda boliwinda ha'm onin' quramliq bolimleri sintezleniwinde qatnasadi. Sawin siyirlardin' tazalanbag'an mayg'a bolg'an talabi su'tlik artqan sayin ko'beye baradi. Su'tli siyirlar aziq normasinda aziq normasinda makro elementlerden kaltsiy, fasfor, magniy, natriy, xlor, kaliy ha'm altinkukirt, mikroelementlerden temir, mis, tsinik, kobalt, marganets ha'm yodlar mug'dari baqlanadi. Su'ttli siyirlar organizminde mineral zatlar almasiwin normasinda bariwi ushin ma'lim mug'darda mineral zatlardi talap etedi. Siyirlardin' makro ha'm mikro elementler menen toliq ta'minlegenligin biliw ushin jiytug'ın aziqlar quramindag'i makro ha'm mikro elementlerdin' mug'darin biliw kerek. Sawin siyirlar aziq normasi siyirdin' jasina, semizlik da'rejesine, ku'nlik su'tligine, su'ttin' maylilig'ına ha'm de siyirdin' tiri salmag'ına qarap belgilenedi. Sawin siyirlardin' qisqi ratsioninda pishennin' orni ayriqsha. Sawin siyirlar ushin ku'nlik beriletug'ın konsentrat aziqlar belgilenedi.

Na'sildar bug'alardi optimal aziqlandiriw birinshi na'wbette olardan ko'p mug'darda u'ziliksiz ha'm jaqsi sipatli tuqim aliniwi ta'minleniwi lazim. Na'sildar bug'alardin' toyimli zatlarg'a bolg'an talabi joqari. Bug'alar ushin aziq norma olardin' tiri salmag'i ha'm paydalaniwdi jedelligine qarap belgilenedi. Na'silldar bug'alardin' energiyag'a bolg'an talabi onin' qashiriwda isletiliwine qarap artip baradi. Ratsiondag'i barliq toyimli zatlar qurg'aq zat quraminda boladi. Na'sildar bug'alar ratsioninda a'sirese proteinnin' a'hmiyeti ju'da' u'lken. Bug'alar proteinnin' mug'darina emes, balki ondag'I za'ru'r aminokislotalar tu'rine mas, bul aminokislotalar bug'alarda dene belogin ha'm spermatozoidlardi sintez qiliwda isletiledi. Asqazan aldi bo'limlerinde mikrofloralar ta'repinen za'ru'r aminokislotalar sintezlenedi. Biraq bul sintezlengen aminokislotalar bug'alardin' talabin barliq waqit qandira

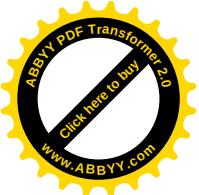

almaydi. Ratsiondag'i sin'iwshi proteinnin' optimal mug'dari bir az birligi ushin qashiriwda isletilmegen waqitta 100 g, ortasha isletilgende 125 g di quraydi. Kraxmallar bolsa qantlarg'a qarag'anda bir az ko'p talap qilinadi. Petuxova ha'm basqalardin' aytiwinsha bug'alar ratsioninda qis ma'wsiminde 100 gr sin'etug'in proteinge 60 g qant tuwiri kelgende bug'alardin' jinisiy aktivligi pa'seyip sperma o'niminin' sipati jamanlasqan. Qashiriwda isletilmeytug'in bug'alar ratsioninda 1 kg qurg'aq zatqa 250 g tazalanbag'an kleshatka tuwiri kelse, ortasha ha'm jedel isletilgen bug'alarda 200 g tuwiri keliwi kerek. Na'sildar bug'alar ratsionin mineral zatlar menen ta'minlegenligi u'lken a'hmiyetke iye. Bug'alardin' aziqlaniwinda fosfordin' a'hmiyeti u'lken. Sebebi fosfor elementi ATF quramina kirip, bug'alardi kuyge kelgen siyirlarg'a irg'ishida ha'm jinisiy ag'zalarinin' erektsiya waqtindag'i qisqa waqit dawaminda ko'p energiya bolatug'in talabin qandiriwda xizmet etedi. Bakanovtin' aytiwinsha fosfor spermadag'i fosfolkipidler quraminda ushirap, spermanin' siyirlar jinisiy ag'zalarinda ha'reketleniwinde, olardin' energiyag'a bolg'an talabin qandiriwda xizmeti u'lken. Ratsiondag'i fosfordin' mug'dari kaltsiy elementi menen ta'minlegenine baylanisli bolip, ortasha 1 g kaltsiyg'a 0,8-0,9 g fosfor tuwiri keliwi mu'mkin. Eger ratsionda kaltsiydin' mug'dari normadan asip ketse fosforg'a talap ku'sheyyedi. Na'sildar bug'alardin' magniyg'a bolg'an talabi tiri salmag'ina qarap ha'm qashiriwda isletiw jedelligine qarap artip baradi. Bug'alar ratsioninda ma'lim mug'darda altinku'kirt boliwi kerek. Na'sildar bug'alar ratsionindag'i ayriqsha mikroelemetlerden spermogenez protsessine ta'siri jeterlishe u'yrenilmegen. Konsentrat aziqlardi qis ha'm jaz aylarinda 100 kg awirlig'ina 0,2- 0,5 kg beriw kerek. Na'sildar bug'alarg'a la'blebi, tu'pi, siyaqli aziqlardan berilmegen maqul. Jazda bag'iwda sobiqli ha'm da'nli otlardan paydalaniladi. Kalashinkov Lativyada bug'alar ushin jil boyi bir tu'rdegi ratsion qollaniladi ha'm ol o'z ishine 5-7 kg sobiqli ha'm da'nli pishenin, 4-5

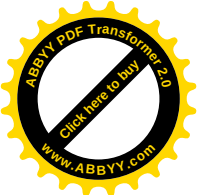
kg jasalma ra'wishte quritilg'an ha'm maydalang'an pishendi , 0,3-0,4 kg qizil geshir unin aladi . Rotsiondag'i sinimli aziqlardin' sipati onshaliq joqari bolmag'anda bug'alardin' jedel paydalang'anda qis da'wiri rotsionina haywanlar o'niminen aling'an aziqlardan , vitamin preparatlarinan ha'm mineral qosimshalardan paydalaniw bug'alardin tuqim sipatin jaqsilaydi . Haywanlar o'inimnen aling'an aziqlardan bug'alar ushin qan , go'sh , go'sh suy'ek , baliq unlari , maysizlandirilg'an su't , mayi alig'an su't , tawiq ma'yeklerinen qosiw za'ru'r . Kok otlar menen aziqlang'an waqitlarda premixsler quramina vitaminlerdi qosiw kerek . Bul premiksler narqin arzanlastiriladi ha'm rotsionda vitaminler mug'darin artip ketiwin aldin aladi . Na'silshilik ka'rxanalarinda na'ildar bug'alardi bag'iw ku'n ta'rtibi du'zilgen .

Na'sildar qoshqarlardi bag'iw olardi ha'r dayim zavod konditsiyasinda boliwin, uzaq mu'ddeet dawaminda jinisiy iskerligin normada saqlap turiwin ta'minlewge qaratiliwi lazim. Na'sildar erkek haywanlardi tuxim sipati ha'r ta'repleme olardi toliq qimbatli ratsionlar menen bag'ilip atirg'anina baylanisli. Iri qoysholiq xojaliqlarinda ha'm a'sirese qarako'lshilikte na'sildar qoshqarlardi ayriqsha otar qilip bag'iw kerek. Na'sildar qoshaqlar ushin ayriqsha o'nimli jaylawlar ajratiladi ha'm jaylaw o'nimdarlig'i to'men bolg'anda jaylaw otina qosimsha rawishte ha'r ku'ni 1,0-1,5 kg pishen ha'm jil boyi 0,5-0,6 kg konsentrat aziq berip bariw kerek. Jaylawda bag'ilip atirg'an qoylarda qashiw ha'm tuwiw ma'wsimli bolip, gu'z aylari sawliq ha'm qoshqarlarda jinisiy oyaniw payda boladi. Jasalma qashiriwda bir ma'wsimde bir qoshqar tuximi menen 3000-4000 bas sawliqti qashiriw mu'mkin. Sonin' ushin joqari na'sildarliqqa iye bolg'an qoshqarlardi bag'iwg'a u'lken itibar beriw talap qilniadi. Na'sildar qoshqarlar ma'yeginde tuxim 40-50 ku'n dawaninda jetiledi. Sonin' ushin na'sildar ha'm sinawshan' qoshqarlardi qashiriw ma'wesiminde isletiwden 45-60 ku'n

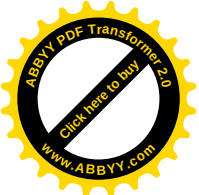

Aldin tayarlaniw kerek. Bul da'wirdi tayarlaw da'wiri dep ju'ritila ha'm ratsion toyimlig'i a'ste-aqirinliq penen asiriladi. Qoylardin' bas sani kem bolg'an topar ha'm fermerlik xojaliqlarinda na'sildar qoshqarlardi qashiriwda isletilmeytug'in ma'wsimde sawliqlar menen birge asiriladi. Olardi da qashiriw ma'wsimine 1,5-2 ay qalg'anda ajioratip aliw kerek. Jasalma qashiriwda jedel isletilgen da'wirde bolsa na'sildar qoshqarlarg'a ku'nine 2-3 dana qam tawiq ma'yegin jemlerge shag'ip beriw, mayi aling'an su't yaki basqa haywanlar o'nimlerinen aling'an aziqlardan beriw kerek. Bul olardin' tuxim sipatina ta'sir ko'rsetedi. Jasalma qashiriw ma'wsimi tamamlang'anan son' eger sinawshi qoshqarlar qisir qoylardi erkin qashiriwda isletilse, olardi na'sildar qoshqarlar normasi menen bag'iladi. Qoylar basqa awil xojaliq haywanlarina qarag'anda ko'birek o'simlik tu'rlerin aziqliq etedi. Dag'al pishen berilgende bolsa onnan ko'beyip qoshqarlar su'yip jiytug'in dag'al aziqlarg'a bede, jawdar, arpa, sul, pishenler, jantaq pisheni siyaqlilar kiredi. Ba'hargi eginlerdin' paxallarini da qoshqarlar aziqlaniwi mu'mkin. Tu'rli otlardan tayarlang'an senaj ha'm seloslar da qoshqarlardi bag'iwdada jumsaladi. Konsentrat aziq sipatinda biyday, arpa sul, jawdar, ma'kke ju'wreilerdin' jarmalari, gunjara ha'm shurotlar (paxta shrotinan 0,2-0,3 kg) dan paydalanadi. Qoshqarlarg'a kansentrant azizqlar aralaspa halinda berilgeni maqul. Bunan tisqar qoshqarlar ratsioninda paxta sholxasi, paliz shig'indilari, haywanlar o'nimlerinen mayi aling'an su't, su't zardabi, go'sh su'yek uni, go'sh uni, qan uni, pispegen tawiq ma'yeklerinen paydalaniw mu'mkin. Qoshqarlar jaylaw otina qosimsha azizqlar menen bir ku'nde 2 ma'rte aziqlandiriladi. Qoshqarlardi bag'iwdada as duzi ha'm mineral qosimshalar menen ta'minlegenligine u'lken itibar beriw kerek.

Kiyingi jillarda atlardan awil xojaliq jumislarinda paydalaniw shegeralang'anlig'i aqibetinde olar tiykarinan sport jumislarinda, qimiz

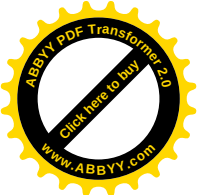

islep shig'ariw ha'm semirtiwege bag'iw maqsetinde paydalanatug bolip qaldi. Jumisshi ha'm sport atlardin' o'nimdarlig'i olardin' orillag'an jumisi menen o'lshenedi. Bul jumislar ha'r tu'rli ju'k tasiw siyaqli jumislar bolip, tiykarinan bulshiq et ha'reketshen'ligine baylanisli. Atlar mexanik jumislar orillag'anda jumistin' awirlig'ina qarap aldin organizimdegı uglevodlar, kiyin ala maylar ha'm aqirg'i beloklar bo'leklenedi. Atlarda basqa haywanlarga qarag'anda ko'birek o'mirin saqlap turiw ushin kerek bolg'an azıq normasi qollaniladi. Orta semizliktegi er jetken jumissiz atlardi qisir baytallardi qashiriwda isletilmiytug'in ayg'irlardi bag'iwda bul HFS normasi qollaniladi. Bul norma 500 kg li at ushin. Atlardin' ju'k tasiw ku'shi n dene awirlig'inin' 12-16 % ten' bolip, bul paydali mexanik jumis orinlawi esaplanadi. O'z denesin ha'reketlendiriw ushin jumsalgan ku'sh paydali mexanik jumistin' 25-30 % ten' qabil qilinadi. Atlardin' energiyasi ha'm basqa toyimli zatlarg'a bolg'an talabi olar orinlaytug'in jumistin' awir jen'iline baylanisli bolip, islew protsessin 4 tu'rde su'wretleydi. Jumisshi atlar ushin tiykarg'i energiya bolip ratsiondag'i jen'il sin'iwshi uglevodlar esaplanadi. Darbinnin' pikirinshe xaliq ku'sh penen islep atirg'an atlar organiziminde birinshi 3 saat dawamında singen azıq quramında g'ı uglevodlar (glikogen) enargiyasi jumsaladi . Eger bular jetispese denedegi may ha'm beloklar jumsaladi . Bul bolsa atlardin azip ketiwine alip keledi. Jumisshi atlar azıq norma ko'rsetkishlerinde ku'nlik talap qilinatug'in qurg'aq zat, azıq birligi, almasiwshi energiya tazalanbag'an ha'm sin'iwshi protienler, tazalanbag'an kleshatka , as duzi, kaliy, fosfor, temir, mis, tsink, kobalt, yod, ha'm karotinler mug'dari baqlanadi. Sin'iwshi protienge bolg'an talap jumisshi atlardin' 1 tiri salmag'i ushin jumissiz halatina 134 gr, jen'il jumis orillag'anda 240 gr di quraydi. Atlar azıq quramında tazalanbag'an kleshatkanin' mineral mug'dari ko'rsetilgen boladi. Atlardin'

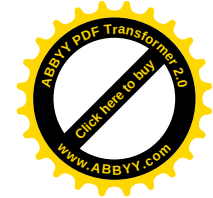
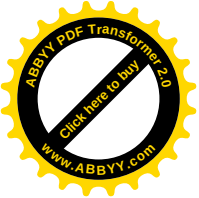

kileshtakag'a bolg'an talabi ratsionnin' 1 kg qurg'aq zati ushın jumissiz jag'dayda keminde 190 gr, jen'il jumis orillag'anda 180 gr, ortasha ha'm awir jumis orillag'anda 170 ha'm 160 gr di quraydi. Atlarg'a javdar tek jarma halinda beriliwi kerek. Atlar asqazanina tu'sken aziq azanda jumisqa shig'ariwdan 2 saat aldin beriledi. Jumisshi atlardi bag'iwda ku'n ta'rtibine boysiniw lazim, sebebi olarda aziq beriw da'wirinde sha'rtli reflektisler payda boiladi. Jumisshi atlar ratsionlarında basqa tu'rdegi haywanlardag'i siyaqli aziqliq ashitqılardan, mineral qosimshalardan ha'm arnawli premikslerden qollaniladi. Atlar orinlap atirg'an jumis awir bolsa, ratsionda aziqlar mug'dari kemiyedi.

Aziq normasi jas erkek shoshqalardi normasi menen u'lken jasli na'sildar erkek shoshqalardi bolsa jil boyi jedel isletiletug'in da'wiri ushin maslasqan bolip, jas shoshqalardin' o'siwi ushin qosimsha aziq zatqa bolg'an talabin da qandiradi. Uzaq waqit dawamında qashiriwda isletilmiytug'in u'lken jasli 200-250 kg tiri salmaqtag'i erkek shoshqalar ushin bul normani barliq tiyimli zatlari boyınsha 10 % ke, 250-350 kg li shoshqalar ushin 20 % kemiytirip aladi. Na'sildar erkek shoshqalar ratsionlari kem ko'lemli ha'm ko'p energiyag'a iye bolıwları kerek. Na'sildar erkek shoshqalar ratsioninin' 1 kg qurg'aq zatına 1,28 aziq birligi, 70-80 g tazalanbag'an kletshatka bolıwi kerek. 1 aziq birligi bolsa 150 gr tazalanbag'an ha'm 120 g sin'iwshi proteinde 4,8-5 % lizin, 3-3,2 % metionin ha'm tsistin, 1,1 % triptofon siyaqli kritik aminikislotalar bolıwi za'ru'r. 1 kg qurg'aq zatqa 9-9,5 g koltsiy, 7,5 g fosfor ha'm 6 g as duzi tuwiri keliwi kerek. 200-250 kg tiri salmaqtag'i erkek shoshqa 1 ku'nde 3,8 aziq birligi talap etiledi. Na'sildar erkek shoshqalardi konsentratli aziqlandiriw tu'rinde bag'iw artiqraq. Bunday aziqlandiriw tu'rinde ratsionda 2-2,5 kg da'nlerden (arpa, sulı, javdar, ma'kke-ju'weri h, b) ha'mde ratsiondi protein,

aminokilotalar, viytaminler ha'm mineral zatlar menen ten' salmaqta maqsetinde og'an shrotlar, garok, ot uni, haywanlardan alinatug'in o'nimler qosiladi. Ratsiong'a sobiqli otlar uninan 0,4-0,5 kg qosip beriw mu'mkin. Haywanlar o'nimlerinen aling'an aziqlardan (mayi aling'an su't, go'sh, su'yek uni h b) ratsion toyimlig'in 10 % qosiliw mu'mkin. Ratsionda az mug'darda shireli aziqlardin' boliwi aziq sin'iwin jaqsilaydi ha'm ratsiondi mineral zatlar, vitaminler menen bayitadi. Shireli aziq ratsion toyimlig'inin' 10 % atirapinda beriliwi kerek. Jaz aylari shireli aziqlardin' ornina ku'nine 1 basqa 2 kg a'tirapinda sobiqli otlar beriw mu'mkin. Na'sildar erkek shoshqalar ratsioninda arnawli premiksler, viytamin preperatlari qollaniladi. Ratsiondag'i viytaminler ha'm mikroelementlerge bolg'an talap gunjara jemlerge 1 % premiks qosiw joli menen qandiriladi ha'm premikslerdi jemlerge yaki basqa tu'rli konsentrant aziqqa qosip jaqsilap aralastiriladi. Shoshqalardi qis mawsiminde eki ma'ha'l jazda bolsa u'sh ma'rte aziqlandirilg'an maqul . Sebebi jaz aylari ku'n issi bolg'anlig'inan aqirindag'i aziqlar buziliwi mu'mkin . Sonin ushin ku'nlik mo'lsheirlengen aziqti u'shke bo'lip tarqatiladi ha'm sol jol menen jediriliwge erisiledi. Erkek shoshqalarg'a beriletug'in aziqlardi pisiriw yaki bilg'aw mu'mkin emes . Na'sildar erkek shoshqalardi aziqlandirilg'an 1,5 - 2 saat o'tkenen keyin jane olardi qashiriwg'a qoyiw mu'mkin . Na'sildar erkek shoshqalar ha'r ku'ni aktiv matsinonnan paydalaniwi jazda bolsa jaylawlarg'a shig'ariliwi kerek .

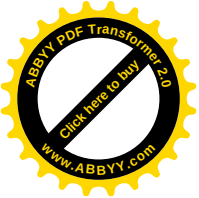
3.5. Aling'an na'tiyjelerdi talqilaw

Qa'niygelik Pitkeriw jumis ta'jiriybelerin analizlep, to'mendegishe pikir ha'm juwmaq lar shig'ariw, iri shaqli mallar aziq ratsionin' o'nimdarliq qa'siyetlerine baylanisli ha'm oni keleshekte balansli detallastirilg'an ratsion duziwdi jo'lg'a qoyiw jumislarinda itibarg'a aliw kerek.

Su't o'nimdarliq ko'rsetkishlerge haywannin' jasi, porodasi sirtqi ortalıq , aziqlandiriw da'rejesi ha'm ratsion strukturasi ta'sir ko'rsetedi.

Ratsion strukturasinin' ta'sirin ko'rip shig'atug'in bolsaq ratsionda sawin siyirlar ushin jon'ishqa mug'darina baylanisli ekenin ko'riw mu'mkin.

Siyirlardi sawiw en' qiyin protsesslerdin' biri. Bul siyir naduris sawilsa,oni qansha aziqlandirg'an menen su't o'nimin ko'beytpeydi. Ha'zirgi waqitta siyirlardi mashinalar menen sawiw ken'nen q ollanilmaqta. Mashina menen sawiw sawinshilardan sawiw usilin mengeriwdi ,u'lken sheberlikte talap etedi. Siyirlardi mashinada sawiw aldında olardi massajlay, jelinlerin sanitariyalıq ha'm gigenalıq usilda tazalaw, su't payda etiw rejelerin ratsional qollaniw ha'm jelindegı qalg'an su'tti sawip aliw ha'm tag'i basqada jumislardi duris sho'lkemlestiriw kerek. Sawiwdi tez o'tkeriw kerek. Qaldıq su'tti qol menen sawiwg'a ruxsat etilmeydi. Sebebi, siyir qol menen sawiwg'a uyrenip ketiwi mumkin. Sawiw protsessi tamam boliwdan jelin ha'm emshekleri juwilip sulgi menen qaytadan surtilip qurg'atiladi, son' emulyatsiya mayi jag'iladi. Siyirdi birinshi jilinan baslap mashinada sawiwg'a uyretiledi. Mashinada sawiw siyir tuwg'annan keyin 5-6 kunnen son' baslanadi. Birinshi 10 kunlikte tuwg'an siyirlar kunine 5-6 ret, al 15 kunnen son' 3-4 ret sawiladi. Bul siyirlardin' jelinine ha'm sawilatug'in su'ttin' mug'darina baylanisli. Siyirdin' jelininin' ko'lemine de qaraladi.Ol 1 tuwg'an siyirda 2-6 kg , al ana siyirlarda 6-19 kg boladi. Siyir kunine qansha sawiliwi kerek. Bul ju'da' a'hmiyetli na'rse. Ayirim su'tli siyirlar kunine 3 ma'rtebe sawiladi. Bul qosimsha su't mug'darin 15-20 % ke ko'beytedi. Respublikamiz xojaliqlarında siyirlardi kunine 2 ret sawiw ekonomikalıq jaqtan joqari na'tiyje beredi. Biraq alding'i xojaliqlardin' ha'm ilimin ko'rsetiwine qarag'anda siyirdi 2 mezigil sawiwda onin' su'ti qiyinshiliqlar tuwdiradi. Mashinada sawiwda jan'a

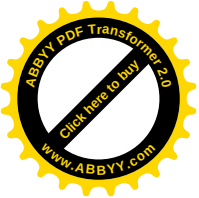
siyirlar 1 ret u'rkedi. Sol sebepli da'slep su't bermeydi. Mashinada sawiw a'ste-a'ste u'retiw arqali su'tti ko'beytiwge boladi. Siyirlar belgili birwaqitta sawiladi. Sawiw waqtinda jem beriledi, biraq siyir ash bolsa sawdirmaydi. Oni sawiw aldinda nawag'a kontsentrant ha'm ot-sho'p aralaspasi saling'an boliwi kerek. Fermada ha'm sawiw mashinasinda tinishliq saqlanadi. Eger sawiw apparati normal da'rejesinen to'men bolsa 50° issi suwda isitiladi. Siyir jelini ha'm emshekleri 40-45 gradustag'i suw menen juwilip, keyin sulgi menen surtileadi. Sawiw ortasha 10 minut dawam etedi. Sawiw waqtinda so'ylesiwge bolmaydi. Onday jag'dayda siyir su'tin bo'lip taslaydi. Sawiwda 1 ara ala siyirlardan ortasha jilina 14 min' kilogramm, ala Kanadada Golshtin siyiri 635 kunda 19985kg sut bergen. Sonday-aq elimizdin' ko'plegen xojaliqlari qara ala siyirlardin' ha'r birinen 1,5-1,7 min' kg nan su't sawip almaqta.

Ko'lem aziqliq zatlar - bul aziqlarg'a quraminda 0,65 kg aziqliq birligine deyin 7.1 mj almaslilaw energiyasina iye bolg'an aziqlar kiredi. Bulardin' quraminda klechatka mug'dari ko'p boladi. Sawin mallar ratsioninda aziqliq lablebinin' mug'darin aniqlaw arqali ekonomikalik natiyjelikke erisiriw kerek.

Ko'lemli aziqlar o'z na'wbetinde to'mendegilerge bo'linedi.

1. Ko'k ot- sho'pler
2. Dag'al aziqlar – quraminda 19% ko'p klechatka izg'arlig'i 40% kem bolmag'an aziqlar kiredi.
3. Shireli aziqlar – bularg'a silos, senaj, tamir miyweli o'simlikler kiredi.
4. Suwli aziqlar- la'blebi, tu'rpi bardasi kiredi.

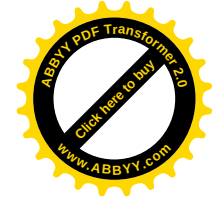
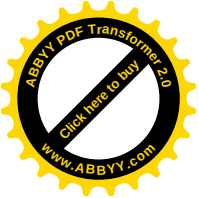
Sawin siyirlardi aziqlandiriw olardin' su't o'nimdarlig'inin' ko'beyiwi da'wirine alip keledi. Sonin' na'tiyjesinde uliwma sawin to'menlewi su't sawiw ko'rsetkishleri xojaliqlarda anag'urlim pa'seyip ketedi. Ha'r qiyli o'nimdarli siyirlardin' bir jilldag'i proteinge bolg'an talabi ortasha su'ttin' maylilig'i 3,8-4%

5-kes

Bir jilliq sawin kg	1kg su'tke jum a.b	1a.b ker proteyin	1 jilda talap etiletug'in zatlar		
			Aziq birligi	Zat alm ener MDJ	Sinirilgen proteyin
2900	1,25	95	3125	37500	297
3000	1,15	98	3450	41055	338
4000	1,05	102	4200	49140	428
5000	1,02	106	5100	58650	540
6000	1,00	110	6000	49000	660

Jas su't beriwshi haywanlar (1-2 tuwg'an) u'lken siyirlarg'a qarag'anda az su't beredi. Uliwma su'tlerdin` 75% beredi, al 2 tuwg'annan keyin 85% beredi. 5-6 ret tuwg'an siyirlar joqari da'rejede su't beredi. 8-9 ret tuwg'annan keyin siyirlar az su't bere baslaydi. Sawinlarg'a qolayli jag'daylar tuwg'izip jaqsi aziqliq , jilli jerde saqlasaq 12-15 jilg'a deyin ko`p su't beriw mu`mkin.

3.6. Ekonomikaliq na'tiyjeligi

Ha'zirgi waqitta barliq sharwa isshileri su't bag'darindag'i bolg'an qaramalshiliq tag'i istin' tez pa't penen rawajlandiriw za'ru'rigin jaqsi tu'sinedi. Sonliqtan ha'r-bir bag'ilip atirg'an mal o'zine islenip atirg'an qa'rejetti al onnan alinip atirg'an su't o'nimi menen qaplaw kerek. Sog'an qaramay ishki ha'm sirtqi ta'sirlerge itibar beriw kerek. Solay etip biz tekseriw alip barg'an aziqlandiriwdin' su't o'nimdarlig'ina ta'sirin uyrengenimizde mallardi toliq balanslasg'an ratsion tiykarinda aziqlandiriw arqali su't o'nimlerin asiriw imka'niyatin ko'rsettik.

Ha'r qanday ilimiy jumis ekonomikaliq na'tiyjeligi menen juwmaq lanadi ha'm analizlenip izlenip atirg'an usildin' na'tiyjeliligi aniq lanadi. Bizin' ilimiy jumistin' ekonomikaliq na'tiyjeliligi to'mendegishe boldi.

6-keste

Ekonomikaliq na'tiyjeligi

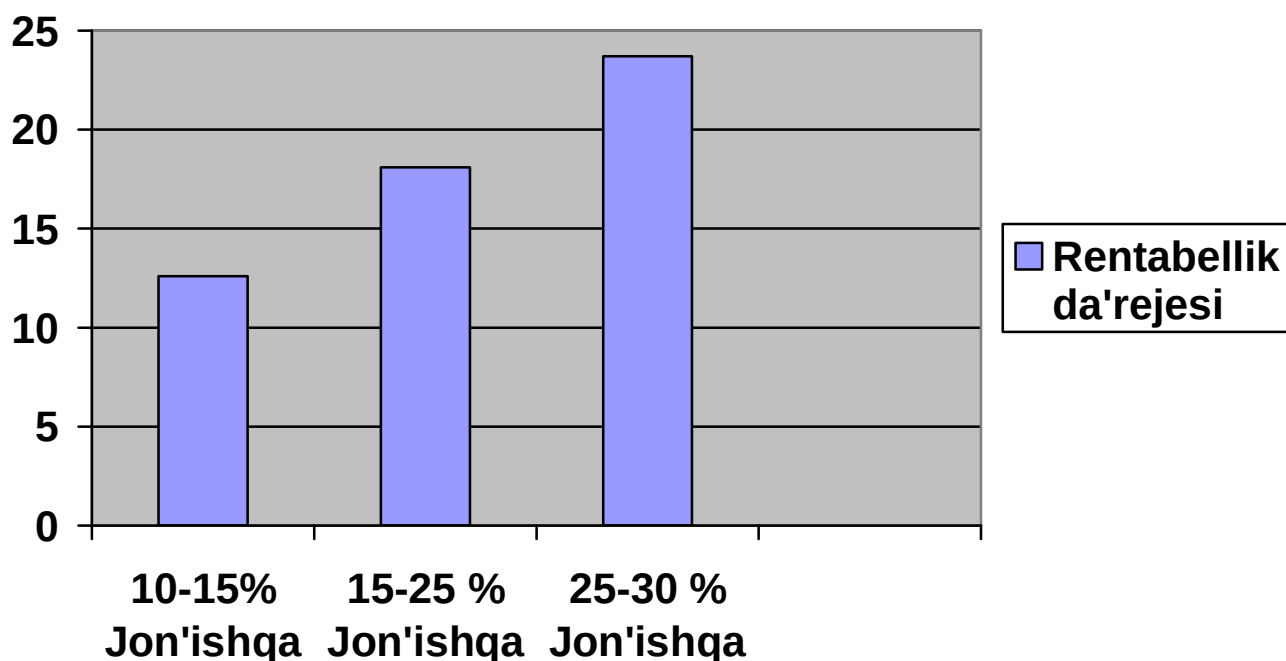
№	Ko'rsetkishler	1-sutkadag'i aziq jon'ishqa mug'dari, %.		
		10-15	15-20	20-30
1	1-sutkadaga sut onimdarligi	7,1±0,15	9,3 ±0,20	10,2±,0,25
2	1-litr sut ushin ketken aziqlik birligi	1,65	1,51	1,32
3	1- toparga salistirmali jumsalğan aziq birligi	-	- 0,14	- 0,33
4	Jami sawip alingan suttin' bahasi, sum	7100,0	93 00,0	10200,0
5	Jami sawip alingan sut ushin ketgen qa'rejet, sum	6300	7870	8240
6	Rentabellik darejesi,%	12,6	18,1	23,7

Bul kesteden korinip turg'aninday rentabellik da'rejesi 1-sutkadag'i aziq jon'ishqa mug'darina belgili da'rejede baylanisli bolg'an.

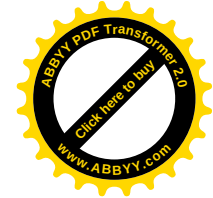
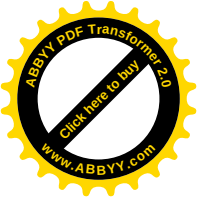
Birinshi topardag' ilarda 10-15%- jonishqa) rentabellik da'rejesi

12,6 % bolg'an bolsa, Ekinshi topardag'larda (15-25 %- jonishqa) rentabellik da'rejesi 18,1% bolg'an. Al u'shinshi topardag'larda (25-30%- jonishqa) rentabellik da'rejesi 13,7 % bolg'anin ko'riw mu'mkin.

diagramma-2

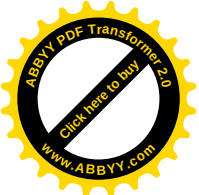
1-sutkadag'i jon'ishqa mug'dari su't o'nimdarlig'ina tikkeley ta'sirin ko'riw mumkin. Aziq ratsionin duziwde 30 % ten kem bolmag'an jon'ishqa bolsa su't rentabellik da'rejesi joq ari boladi.

Juwmaqlaw ha`m usinislar

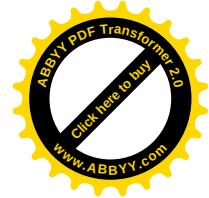
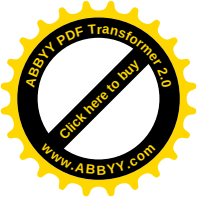
Pitkeriw qa`niygelik jumisin orinlap ha`m aling`an na`tiyjelerdi analizlep to`mendegishe juwmaq ha`m usinisqa keldik.

1. Qaraqalpaqstan Respublikasi sharayatinda su`tli mallar qizil-sho`l porodaları ha`m olardin` qospaqlarin rawajlandiriw, bas sanin asiriw ha`m olardan alinatug`in o`nim sapasin jaqsilaw ushin toliq balanslasqan ratsion tiykarında bag`iwdi, xojaliq dag`i bar bolg`an imka`niyatlardan tolig`I menen paydalanıw arqalı su`ttin` mug`darin asiriwda jon`ishqadan paydalanıw kerek.
2. Sawin siyirlirdi aziqlandiriwda bizin` klimatliq jag`dayda belokqa bay bolg`an sobiqli aziqlar yag`niy, jon`ishqa beriw arqalı su`t onimdarlig`in, xojaliq rentabelligin asiriw mumkin.
3. Ta`jiriybe toparlarındag`i sawin mallar ratsionında ha`r -q iyli jon`ishqa beriw arqalı, 3 -topar ta`jiriybe mali bolip sonnan, 10-15, 15-25 ha`m 25-30 % jon`ishqa quradi. Bul ko`rsetkishler sutkaliq su`t o`nimdarlig`ina ta`sir etip, olar ha`r q iyli bolg`anin ko`riw mumkin. 10-25 % jon`ishqa berilgende - ja`mi su`t mug`dari  $7,1 \pm 0,15$ , ekinshi topardag`ilarda 15-25 % - jon`ishqa berilgende  $9,3 \pm 0,20$ , ushinshi topar 25-30 % jon`ishqa berilgende bolsa $10,2 \pm 0,25$ sut onimdarlig`ina iye boldi.
4. Ha`r qiyli aziqlardin` saqlaw muddetlerine baylanisli azıq sapasinin` jog`aliwına saqlaw muddetlerinin` ta`sirin uyrengenimizde en` qolaylı iri otshoplerdi saqlaw xana ishinde preslengen jag`dayda saqlaw usinis etiledi, sebebi aziqlardin` jug`imliliq da`rejesi en` az mug`darda (0,3 %) jog`alg`anin ko`riw mumkin.
5. Rentabellik darejesi 1-sutkadag`i azıq jon`ishqa mug`darına belgili da`rejede baylanisli bolg`an. Birinshi topardag`ilarda (10-15 %- jonishqa) rentabellik da`rejesi 12,6 % bolg`an bolsa, Ekinshi topardag`ilarda (15-25 %- jonishqa) rentabellik da`rejesi 18,1 % bolg`an. Al ushinshi topardag`ilarda (25-30 %- jonishqa) rentabellik da`rejesi 23,7 % bolg`anin ko`riw mu`mkin.

Usinis

Su`ttin` mug`dar ko`rsetkishlerin asiriw ha`mde ximiyaliq quramin jaqsilaw maqsetinde kundelikli aziqlandiriw ratsionin toliq turde barliq komponentleri menen balanslastirip keminde ratsionnin` 25-30 % jon`ishqa beriw usinis etemiz.

IV. Bap.

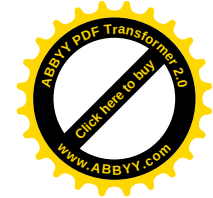
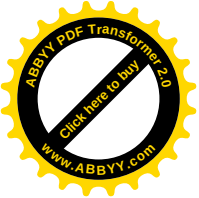
4.0. İnsan xizmeti qa`wipsizligi

4.1. Aziqlandiriw jumislari dag`i miynet qa`wipsizlikleri

Statsionar silos maydalag`ishlar sipatinda paydalanilatug`in traktor mashina (agregat) shkiwlari menen parallel boliwi uzatiwshi lentalar siypanip yamasa o`z orninan shiqpasday da`rejede boliwlari kerek. Shkiv aylanba ha`reketinde dvigateli islep turg`an waqitta lentani kiydiriw ha`m sheship aliw qadag`an etiledi. Agregat mashinisttin` signalinan keyin ha`reketke keltiriliwi mu`mkin.

Mashina islep turg`an waq itlari silos massasin qol menen uzatiw qadag`an etiledi ha`m qabil qiliwshi mexanizmlerge qol tiygiziw qadag`an etiledi. Bul mexanizmlerdi tazalaw ushin agregat toqtatilib keyin tazalaw jumislari alip bariliwlari kerek boladi. Sabandi maydalap bariwshi agregattin` shig`ariwshi ta`repiinde turiw mu`mkin emes, sebebi bul agregattan shig`ip atirg`an saban massasi menen birge shan`, temir maydasi ha`m basqada shig`inda zatlar shig`iw qa`wpi bar.

**Silos massasin tig`izlawdag`i texnika qa`wipsizligi.** Silos massasi jerde saqlawda gusenitsali traktorlar menen tig`izlanadi. Silos bastiriwda traktor bir ta`repte awg`an halda ju`redi, sebebi silos massasin tig`izlawda qansha tig`izlaniw da`rejesi ko`p bolsa sonsha traktor bir ta`repte qiysayg`an boladi. Sonin` ushin I ha`m II klass traktorshilar bunday jumislardi islew ushin ruxsat etiledi. Silos bastiriw jumislari tek ku`ndiz ku`nleri a`melge asiriwlari kerek. Tu`ngi smenada bunday jumislari ruxsat etilmeydi. Gusenitsali traktorlardin` turaqli jag`dayin ta`miyinlew ushin bort maydani keminde $6-10\text{m}^2$ boliwi kerek.

Iri ot sho`plardi puwlawdag`i qa`wipsizlikler

Ha`r q iyli qazanlar, puwlaw idislari eki saqlag`ish klapani bolip, olardin` birewi kontrol klapani esaplanadi. Bul klapanlar sonday qilip islengen olardin` jumis rejimin o`zgertiwi mu`mkinshiligi joq . Jumis o`nimdarlig`i saatina 300kg aspaytug`in qazanlarda tek bir klapan boliwina ruxsat etiledi. Taza remonttan shiqqan mexanizmlerdi tekseriw waqtinda gidralivlik sinawdan o`tkizilgennen keyin jumisqa oyiliwi kerek. Jumis basimi 69kPa (0,7kgk/sm²) dan ko`p bolg`anda ma`mleketlik Energonadzor inspektsiyasidan ruxsat aling`anda g`ana jumis islewge qoyiladi.

Iri ot –sho`pti qayta islewdegi barliq ximiyaliq zatlar Adam organizmine ta`sir ko`rsetedi. Olardin` ta`sir etiwine qaray uliwma ha`m jergilikli ta`sirlerge bo`linedi.

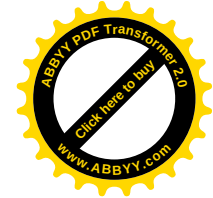
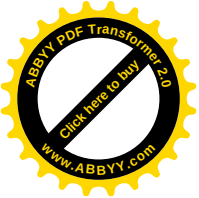
Uliwma ta`sirler za`ha`rli zatlardin` qang`a sarplaniwina aytiladi. Misali za`ha`rli zatlar marganets nerv sistemasina ta`sir ko`rsetse, benzol qan payda

qiliwdi azaytadi. Jergilikli ta`sirler ayirim toqimalardin` ziyanlaniwi bolip tabiladi. Kislota to`giliwi yamasa puw menen islegende qaldiq yamasa basqa organnan ha`r qiyli da`rejede quyiwi bolip tabiladi. Organizmnin` za`ha`rleniw qisqa yamasa ku`shli mug`darda boliwi mu`mkin.

-qisqa za`ha`rleniw –bul smenada ta`sir qilaturug`in ziyanli zatlar bolip tabiladi

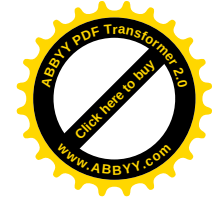
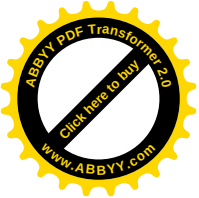
-ku`shli ta`sir etetug`in zatlar, hawadag`i mug`dari ju`da` joqari bolsa, ximiyaliq zatlardi bilmey iship qoysa yamasa teri ku`shli kislota ta`sirinde ko`p bo`legi uzaq dawam etetug`in jag`daylar tuwdiradi.

Aliev M 1989, mag`liwmatinda barliq tu`rdegi za`ha`rli zatlardan ziyanlaniwlar adam organiziminin` biologik qarsilig`in kemeytedi, dem aliw organlarina ta`sir ko`rsetedi ha`m tuberkullyoz ju`rek q an tamir kesellikleri rawajlaniwina jol aship beredi.

Paydalanilg'an a`debiyatlar

1. O'zbekstan Respublikasi Prezidentinin' «2004-2006 jillarda fermer xojaliqlarin rawajlandiriv kontseptsiyasi tuwrisinda»
2. O'zbekstan Respublikasi Prezidentinin' «Jeke ja`rdemshi, diyxan ha`m fermer xojaliqlarinda sharwa mallarin ko`beyttirivdi qollaw sharwa-ilajlari tuwrisinda» g`i 2006 jil 23-mart 308- sanli qarari.
3. Abdalnizayov B. Qizil sho`l-golshtin porodalarini birinshi a`wlad qospaqlarinin' o`siwi. Kt. – «O'zbekstanda ekonomikalik jag`daylar da`wirinde sharwashiliqti rawajlandiriv ilimiy ha`m a`meliy tiykarlari» T. 1996, 160-162 b.
4. Abdulla.M.A. Ekonomicheskaya effektivnost intensivnogo Ikramov.T.X virashivaniya remontnix telok cherno-pestroy porodi vusloviyax Tashkentskoy oblasti.V. kn- Industrializatsiya molochnogo skotovodstva v usloviyax jarkogo klimata Uzbekstana. T. 1990.s 37-40.
5. Avlaev F. Prespektivnie napravleniya v texnologii virashivaniya remontnix telok v spetsializirovannix xozyaystvax Uzbekstana. Industrializatsiya molochnogo skotovodstva v usloviyax jarkogo klimata Uzbekstana. T.1990s.12-13.
5. Akmalxanov Sh., Biologicheskie i zootexnicheskije osnovi Mirxidoyatov M. Texnologii proizvodstva moloka na promishlennix kompleksax Uzbekstana. Industrializatsiya molochnogo skotovodstva v usloviyax jarkogo klimata Uzbekstana. T. 1990.s 3-10.
6. Akmalxanov Sh.A. Otbor i otsenka korov po prisopoblennosti k mashinnomu doeniyu. Tashkent, 1976.
7. Abdirov B, Saymanov «Qaraqalpaqstan jag`dayinda iri ot-sho`pti qayta islew texnologiyasi» Qaraqalpaqstan baspasi, No`kis, 1980j 14-bet
8. Avrov O.E, Moroz Z.M. «Ispolzovanie solomi v selskom xozyaystve» Leningrad «Kolos» 1979g str 20-48
9. Beylis V.M, Egorov V.G, Mineev A.P «Mashini dlya vozdeliva-

niya zernovix kultur i trav» Moskva Rosselxozizdat, 1981. 144s

10. Boyarskiy L.G Proizvodstva i ispolzovanie normov, Moskva, rosagropromizdat, 1988g. 221 str

11. Venediktov A.M, Yonas A.A, Ximicheskie normovie dobavki jivotnovodstve, Moskva, Kolos 1979g 203str.

12 . Voronov Yu.И Kavalev L.N, Ustinov A.N, «Selskoxozyaystvennie mashini» Moskva, agropromizdat 1990g 225s

13. Gavriyelov Spetsializatsiya karakulovodstva, Tashkent, «Mexnat» 19856. 121-136str

14. Gayipov X.E Mehnat muxofazasi, Toshkent «Mehnat» 2000, 253s

15. Djabbarov И, Radjapov A, Nakoplenie prolina v listyax pshenitsi, Tashkent, O'zbekiston qishloq xo'jaligi, №3, 2004j 26 b

16. Devyatkin A.И. Povishenie pitatelnosti kormov Moskva, znanie, 1976, 167str

17. Izbasarov U.K Chorvachilikda zoogigienalik talablar Samarkand 1985, tuplam 93bet

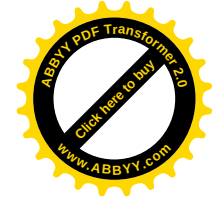
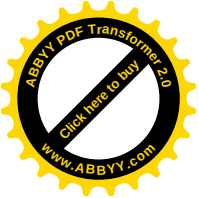
18. Karibaev K.K, Xamrakulov qishloq xo'jalik hayvonlarini oзуqlantirish, Tashkent 19996. 205bet

19. Kalimbetov U. Aral jag'asinda su'tli mallardin padasin du'ziw. No'kis, 1993. 160 bet.

20. Kleymenov N.M, Matomedov M.Sh Mineralnie dobavki pitanie skoma na kompleksax i fermax, Moskva, rosselxozizdat 1987g 191str

21. Ruziev Z «Hosildorlik omili», Tashkent O'zbekiston qishloq xo'jaligi, №3, 2004, 17 bet.

22 . Yuldoshev, Usmonov U, Qudratov O «Mehnatni muhofaza qilish» Tashkent. «Mexnat»-2001, 183-bet

23. Turaqulov. Z «Dag'al oзуqlar etishtirish» Samarqand Bryushor.
Samarqand, 1989, 19-bet
24. Turganbaev R. «Awil-xojaliq haywanlarin aziqlandiriw» (metodikaliq ko'rsetpe) Tashkent-2004 19-bet
25. Kuchchiev. O. «Qoramollarni juftlash va masuldorlik» Jurnal O'zbekiston qishloq xo'jaligi, Toshkent 2007, № 10, 16- bet
26. Sayitkulov. B. Frantsiyada qaramolchilik, Jurnal Zooveterinariya Tashkent, 2007 jil, 38-39 betler.
27. Nosirov. U.N. Fermer bo'laman. T. «Mehnat» 2002 68-80 b
va boshqalar.
28. Farmonov T. Fermer xujaliklarini rivojlantirish istiqbollari. T., «Yangi asr avlodi», 2004.
29. Shodmonov S.I. Golshtin zotli qoramollarning polimorf qon sistemalarini urganishning daslabki natijalari.
- 30-Uzbekistonda islohatlar davrida chorvachilikni rivojlantirish ilmiy va amaliy asoslari. T. 1996.
31. Vsyakix A.S, Tkachenko E.I «Texnologiya molochnogo skotovodstva» 9. Ivanov V.A «Spravochnik jivotnovoda molochnoy fermi i kompleksa» Moskva. 1985.
32. Izilov Yu.R «Osnovi molochnogo i myasnogo skotovodstva» moskva 1985 g.
33. Kalimbetov U.Karchevskiy E.Yu.{Aral jag'asinda sutli mallardin` padasin duziw, No'kis, Qaraqalpaqstan} 1993 jil 160 –bet.

Saytlar:

WWW.ZZ.RU

WWW.AGRONEWS.RU

Qosimshalar

Sawin mallar ushin ko`k jo`n`ishqa